

בית שערים - יישוב יהודי חשוב בגליל*

בית שערים הייתה החפירה הגדולה הראשונה של הארכאולוגיה היהודית של בני הארץ. החפירות נוהלו, תוך קשיים כלכליים, מטעם 'החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה'. שפע הממצאים והכתובות שנחשפו במערכות הקבורה שבאתר, היטה את תשומת הלב משרידי היישוב שחלקים ממנו נחפרו ונסקרו באופן ראשוני בסקירות מוקדמות וקצרות בלבד.

במאמר זה ננסה לצרף עדויות היסטוריות וממצא ארכאולוגי ולהעלות תמונה של תולדות היישוב ושל אורחות חייו. מערכות הקברים החשובות והמפוארות של בית שערים לא יידונו כאן אלא בהקשרן החברתי והארגוני, שכן בדרך כלל נקברו בהן אישים שהובאו מרחוק ולפיכך הן אינן מייצגות את תושבי המקום. לעומת זאת הטיפול במתים שהיו תושבי בית שערים, הוא חלק מדיוננו.

זיהוי בית שערים בשיח-א'-בריק ודאי ואין לחזור ולעורר את השאלה. מהעיר עצמה נחשפו חמש יחידות בשלושה גושים שבהם נמצאו שרידים מתקופות שונות; ביניהם (ראה איור מספר 1):

- א. מבנה בסיליקה וחדר ספסלים.
- ב. בית כנסת, רחוב ומבנים נוספים שנחשפו בידי בנימין מזר. מדרום חשף נחמן אביגד עוד חמישה חדרים,¹ ומעט הלאה נתגלה מבנה מפואר מהתקופה הביזנטית בידי פאני ויטו בשנת תשמ"ג.²
- ג. מבנה גדול נוסף שממנו נחשפו בית בד וכניסה מפוארת.

* המאמר הוכן בסיוען של הקתדרה לתולדות ארץ ישראל על שם א' וצ' מוסקוביץ ושל הקתדרה לארכאולוגיה על שם ש' קראוטהיימר, שתיהן במחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

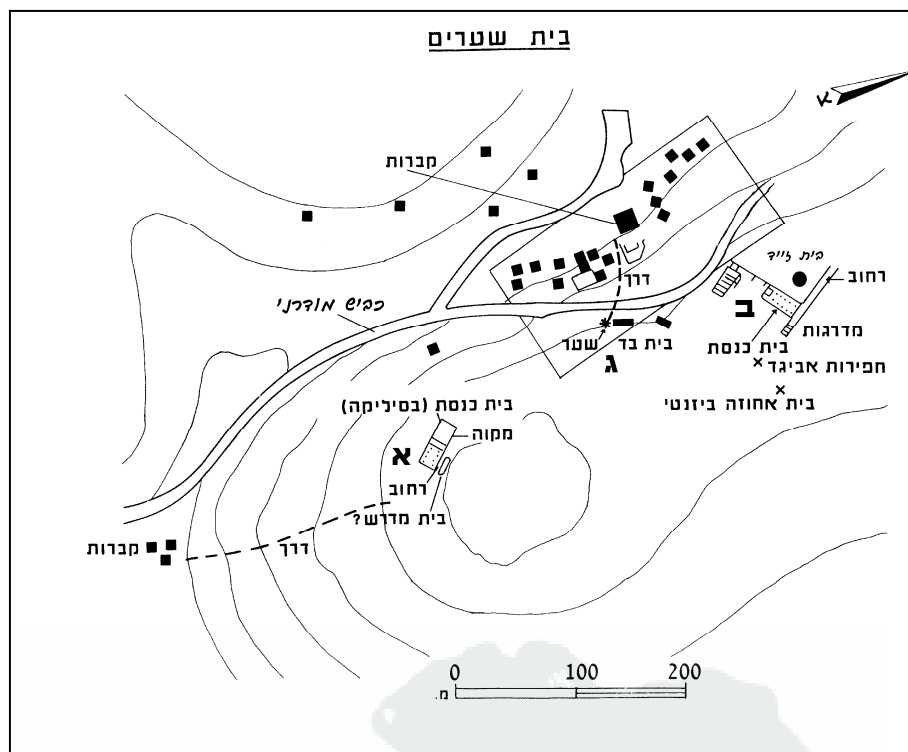
1. נ' אביגד, 'עונת החפירות השישית בבית שערים תשי"ד', **ארץ ישראל** ד, ירושלים תשט"ז, עמ' 85-103.

2. פ' ויטו, 'בית שערים-בית זייד', **חדשות ארכאולוגיות** פג, תשמ"ג, עמ' 16-17.

בית שערים עד ימי הורדוס

ראשיתו של היישוב בבית שערים הייתה בתקופת הברזל, במאה התשיעית לפנה"ס לערך. עדויות קרמיות לכך נתגלו רק בחלקה הדרומי של גבעת בית שערים (ראה אזור א באיור מספר 1). ביתר האזורים שנחפרו לא נמצאו שרידי בנייה שזמנם קדום למאה השנייה לספירה,³ להוציא קטע קיר מימי הורדוס בצפון היישוב. מזר מדווח על שברי חרסים מקומיים ומיובאים כאחד,⁴ כולל טביעות חותם רודיות שנמצאו באזור המערבי. הדיווח הלקוני אינו מספק, אך מסתבר שהיישוב שהיו בו כלים מיובאים, היה אמיד ומבוסס.

בגוש המבנים שמצוין באות ג לא נמצאו שרידי בנייה מהתקופה ההלניסטית, אך ב'שפך העליון' נמצאה "ידית רודוסית מוחתמת שזמנה המאה השנייה לפנה"ס".⁵

איור מספר 1: חפירות בית שערים.

3. ב' מזר, 'עונת החפירות השמינית בבית שערים תש"ז', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כא, תשי"ז, עמ' 159.
4. שם, וראה ציור 4, שם.
5. נ' אביגד, 'עונת החפירות החמישית בבית שערים', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה יח, תשי"ד, עמ' 12.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גם בבית הכנסת נמצאה ידית אמפורה רודית בודדת מהתקופה ההלניסטית.⁶ בהערת אגב מזכיר מזר "ידיות מעטות" שנמצאו בבית הכנסת ו"חרסים מקריים" כולם מהתקופה ההלניסטית.⁷ טביעות של חותמות רודיות נמצאו גם בבית שחפר אביגד ליד בית הכנסת.⁸ מציאתן של ידיות עם טביעות חותם רודיות בכל קטעי החפירה מרמזת שפעילות מסוימת התרחשה בתקופה הקדם-רומית גם בחלק המזרחי של גבעת בית שערים. אם כן, בית שערים של המאה השנייה לפנה"ס הייתה יישוב גדול למדי, אך בהיעדר שרידים ארכיטקטוניים מתוארכים קשה לקבוע מסמרות בדבר. מעבר לכך איננו יודעים על בית שערים בתקופה ההלניסטית.

בית שערים בסוף ימי הבית השני - תקופה I

שרידי קירות מתקופה זו נמצאו באזור א (ראה איור מספר 1).⁹ בבית הכנסת שבאזור ב אותרו שרידי קירות של מבנה נאה למדי (שטח 13 בבניין ב) - הקיר בנוי "אבני גזית עם זיזים".¹⁰ ביתר האזורים לא נמצאו שרידי בנייה מתקופה זו. המרחק בין שני המבנים שבהם נתגלו הקירות הקדומים הוא כ-350 מ'. יש להניח שהיישוב לא היה רק פס צר וארוך וסביר שכבר אז היה רוחבו משמעותי. אם כן מדובר ביישוב ששטחו לפחות 30 דונם, יישוב נכבד למדי בתנאי התקופה.

מסוף ימי הבית השני נשתמרה גם העדות הספרותית הקדומה ביותר לקיומו של היישוב בבית שערים. יוספוס מעיד שלברניקי היו ביישוב אסמים שאליהם אספה את התבואה "מן הכפרים אשר מסביב".¹¹ יוספוס שדד את התבואה ולפי תיאורו השלל היה רב ביותר. בית שערים הייתה אפוא מרכז של אחוזה נרחבת שהניבה יכול רב. יוספוס מספר שמדובר באחוזתה של ברניקי, אחותו של אגריפס, ולא בנחלתו של המלך עצמו. חוקרים מקשרים עדות זו עם העדויות על אחוזות ושטחי מדינה בעמק יזרעאל.¹² אין ספק שבעמק יזרעאל היו אכן אדמות מדינה בתקופות רבות, אך יש לבחון באיזו מידה נוגעות ידיעות אלו לענייננו. להורקנוס השני (מלך 70-40 לפנה"ס) הוחזרו כפרים ב'מישור הגדול' בהחלטת הסנט הרומי¹³ ומקובלת הטענה כי

6. ב' מייזלר, 'עונת החפירות הרביעית בבית שערים (סקירה מוקדמת)', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ט, תש"ב, עמ' 9, הערה 6.
7. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 159.
8. נ' אביגד (לעיל, הערה 1), עמ' 87.
9. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 159.
10. ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 9.
11. י' בן מתתיהו, חיי יוסף כד, מהד' שמחוני עמ' קלב.
12. ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 153-154; ב' מזר, בית שערים - פרשת החפירות בשנות תרצ"ו-ת"ש א, ירושלים תש"ח, עמ' 15.
13. י' בן מתתיהו, קדמוניות היהודים יד, ה, מהד' שליט עמ' 135.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כפרים אלו הוחזרו לשליטתו הפרטית כאדמות מדינה. הכפרים הללו היו מחוץ לתחומה של 'גבע פרשים' השוכנת מדרום לנחל קישון ושלא נכללה בממלכת הורקנוס. את גבע יש לזהות לאור תגליות חדשות עם האתר במשמר העמק,¹⁴ ומכאן שהכפרים שהוחזרו להורקנוס היו מצפון לנחל קישון.

הורדוס ירש את הנחלות הללו. חלק מהן שהיו בתחום גבע הוענקו למתיישבים שהביא לשם, וחלקן נשארו בבעלותו. עם הפיכת ממלכת יהודה לנציבות רומית ירש השלטון הרומי את הנחלות. השלטון היה עשוי להעניק אותם לאגריפס הראשון כשמונה למלך, אך עשוי היה גם להעניקם, עוד לפני המלכת אגריפס, לאחד ממקורבי השלטון. עם מותו של אגריפס הראשון (44 לספירה) הפכה יודיאה שנית לפרובינציה, ומן הסתם עברו האחוזות לניהול אוצר המדינה (הפיסקוס) הרומי. אגריפס השני מונה למושל הגולן ואחר כך, בשנת 54 לספירה, סופח אגן הכינרת לנחלתו. אין זה סביר שקיבל לניהולו את אדמות המדינה שמחוץ לתחום שלטונו. מכאן שהאחוזות שמתאר יוספוס הייתה אחוזות פרטיות השייכות לאחות המלך, ולא אחוזות ממלכתיות. אחוזות מעין זו עשויה הייתה להיקנות מאוצר הממלכה הרומית. אפשרות אחרת היא שאגריפס השני ואחותו ירשו את רכושו האישי של אגריפס הראשון, כולל אדמות המדינה. אם אכן כך היה, הרי שהקיסר נהג בבני אגריפס בחסד רב.

אחוזות גדולות מסוג זה ניתן היה להפעיל בשיטה ההלניסטית המקובלת - במרכז האחוזות ניצב בית האדון ובו התגוררו הפועלים או העבדים. אפשרות אחרת הייתה להפעיל את האחוזות בשיטת 'חכירי בית אבות'. בשיטה זו הקרקע ניתנה לאריסים שהיו עצמאיים מבחינה משפטית ושקיימו חיי כפר רגילים. הם שילמו בין שליש לחצי מרווחיהם לאדון האחוזות.¹⁵ מכיוון שבית שערים הייתה יישוב גדול ומבוסס, סביר שהשיטה השנייה היא שנהגה באזור.

מתיאוריו של יוספוס מתברר שבקרבת העיירה התחוללו קרבות במרד החורבן,¹⁶ אך במקורות לא מסופר על פגיעה משמעותית שאירעה ליישוב במרד הגדול או במרד בר כוכבא. אביגד מדווח על "מנהרה שאורכה 3 מטר" במבנה שחפר ליד בית הכנסת.¹⁷ הדיווח לקוני, אך אולי הייתה זו מחילה מסוג מחילות המסתור והמילוט

14. ז' ספראי ומ' לין, 'גבע בימי החשמונאים', קתדרה 69, תשנ"ד, עמ' 18-36.

15. Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London 1994, pp. 322-327.

16. י' בן מתתיהו (לעיל, הערה 11).

17. נ' אביגד (לעיל, הערה 1), עמ' 87.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הידועות בשפלת יהודה ואף בגליל.¹⁸ אם כן, זו ראייה להשתתפות בית שערים באחת המרידות נגד רומי.

ניתן לייחס כמה ממעורות הקבורה שבבית הקברות הגדול שמתחת לבית שערים לתקופה הראשונה של היישוב (ימי הבית השני). מזר טען שמערכת 21 היא מתקופה זו.¹⁹ אביגד טען שמערכת 31 היא מהתקופה הראשונה,²⁰ ותיארך את מערכת 21 לראשית המאה השנייה. בנוסף לכך במערכות 1, 6, 11 ובמערה קטנה ליד מערכת 1 נתגלו כלים בודדים מסוף ימי הבית השני.²¹

מערה 31 היא מערת כוכים אופיינית לסוף ימי הבית השני.²² היא כוללת שני חדרים זה לפנים מזה ובהם 9 כוכי קבורה ושרידי גלוסקמת חרס. מערכת 21 היא מערכת גדולה למדי ומעידה על קבורת משפחה או חבורה מלוכדת. במערה נמצאה כתובת קבר ביוונית שתרגומה: "מקום קבורתה של תיאודוסיה המכונה גם שרה מצור".²³ ייתכן שתיאודוסיה היגרה מצור לבית שערים, ואזי זו ראייה לנוכחותם בבית שערים של יהודים מהערים הגדולות שנחשפו להשפעות יווניות. אפשרות שנייה היא שתיאודוסיה היא הנפטרת הראשונה הידועה לנו, שהובאה מהנכר לקבורה בבית הקברות של בית שערים. כידוע, במאה השלישית לספירה הייתה קבורת יהודי התפוצות באדמת ארץ ישראל תופעה מקובלת בארץ כולה ובבית שערים בפרט. הרעיון של העלאת מתים לארץ ישראל התגבש רק לאחר מרד בר כוכבא,²⁴ על כן סביר להניח שתיאודוסיה אכן התגוררה בבית שערים גם בחייה.

כתובת שנייה ביוונית, של קאליופי שהייתה אמה משוחררת של פרוקפיוס, נמצאה באותה מערכת קבורה, אך היא אולי נתגלגלה ממערכת קבורה אחרת ואיננה בהכרח מהתקופה הנידונה.²⁵ אם גם הכתובת השנייה היא מימי הבית השני, אזי זו עדות מעניינת לתהליך ההלניזציה בבית שערים. נוסח הכתובת מעיד על עבדות בקרב היהודים ועל קיום מערכת הנוהגים הרומית של שחרור עבדים. בתנאי ארץ

18. ע' קלונר ו' טפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, ירושלים 1987, עמ' 204-208.

19. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 160.

20. נ' אביגד, **בית שערים - החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג-תשי"ח** ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 192.

21. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 144; ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 18.

22. נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 91-92.

23. שם, עמ' 85-86; מ' שובה וב' ליפשיץ, **בית שערים, כך שני: הכתובות היווניות**, ירושלים תשל"ז, עמ' 88; נ' אביגד, 'עונת החפירות התשיעית בבית שערים תשי"ח', **ארץ ישראל** ו, ירושלים תשכ"א, עמ' 61.

24. י' גפני, 'העלאת מתים לקבורה בארץ - קוים לראשיתו של המנהג והתפתחותו', **קתדרה** 4, תשל"ז, עמ' 113-120.

25. ראה: מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 88; נ' אביגד (לעיל, הערה 23), עמ' 67.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ישראל העבדות הייתה נדירה ופרוקופיוס היה כנראה עשיר מופלג.²⁶

הכתובת הראשונה מצטרפת אפוא לראיות על חשיבותה של בית שערים בימי הבית השני. הכתובת השנייה מחזקת הערכה זו ומאפשרת ראייה שונה של היישוב, אך בשלב זה תיארוכה של הכתובת ובהכרח גם מוצאה של קאליופי אינם ודאיים.

בית שערים ממרד בר כוכבא עד ימי רבי יהודה הנשיא (המאה השנייה לספירה)

אין לנו עדויות ארכאולוגיות מתקופה קצרה זו, ששרידיה נטמעו בשרידי תקופות קדומות ומאוחרות לה. בבית שערים חי ופעל ר' יוחנן בן נורי. אחת העדויות על פעולותיו בבית שערים היא מלפני מרד בר כוכבא. הוא נפגש עם ר' יוחנן בן ברוקה שלמד ביבנה. עדות לכך מוסר רבי יהודה הנשיא, שחי במחצית השנייה של המאה השנייה.²⁷ מעט מאוחר יותר עבר ר' יוחנן בן נורי להתגורר בגניגר הסמוכה, לשם "הלך אליה" ר' יהושע בן קרחא מחכמי דור אושה.²⁸ ייתכן גם שר' יוחנן נדד בין גניגר ובית שערים. גורלם האישי של ר' יוחנן בן נורי ור' יוחנן בן ברוקה מסמל כנראה את גורלו של האזור בעת הזו. רוב חכמי דור יבנה נהרגו בגזרות הדת בעקבות מרד בר כוכבא. שני החכמים הללו שרדו אפוא את הרדיפות שאחר מרד בר כוכבא.

ר' יוחנן בן נורי היה חכם חשוב שפעל ביבנה, נמנה עם ראשי החכמים ונחלק, כשווה מול שווה, עם ר' עקיבא.²⁹ כנראה שר' יוחנן בן נורי היה יליד הגליל (בית שערים?), שכן הוא למד ונפגש עם חכמי הגליל שפעלו לפני מרד בר כוכבא³⁰ וביקר אצל ר' חלפתא מזקני דור יבנה שחי בציפורי.³¹ מאוחר יותר הוא הופיע כפוסק מרכזי לכל אנשי הגליל. אנשי ציפורי שאלו אותו בהלכות כלאים,³² וכנראה שנחשב לבקי בנושא.³³ הוא נשאל גם בדיני יוחסין.³⁴ אנשי הגליל נהגו בסדר התפילה

26. א"א אורבך, 'הלכות עבדים כמקור להיסטוריה חברתית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד', ציון כה, תש"ך, עמ' 141-189.

27. תוספתא תרומות פ"ז ה"ד, מהד' ליברמן עמ' 147, וראה שם למקבילות. אף בנו של ר' יוחנן בן ברוקה עוד הספיק ללמוד ביבנה. ראה: תוספתא יבמות פ"ו ה"ו, פ"י ה"ג, מהד' ליברמן עמ' 19, 32.

28. ירושלמי ערובין פ"א, יט ע"א; כלאים פ"ד, כט ע"ב ומקבילות.

29. אבות דרבי נתן נ"א פ"ח, מהד' שכטר לג ע"ב; בבלי, ראש השנה לב ע"ב ועוד.

30. תוספתא כלים בבא בתרא פ"ד ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 591; שם כלים בבא מציעא פ"א ה"ה, מהד' צוקרמנדל עמ' 578; שם אהלות פ"ה, ה"ח, מהד' צוקרמנדל עמ' 602; בבלי, בבא קמא ע ע"א-ע"ב.

31. תוספתא מעשר שני פ"א ה"ג, מהד' ליברמן עמ' 246.

32. תוספתא שביעית פ"ד ה"ג, מהד' ליברמן עמ' 182.

33. בבלי, ערובין יא ע"ב.

34. כתובות פ"א מ"י; ירושלמי כתובות פ"א, כה ע"ד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בהתאם לפסק ההלכה שלו, בניגוד לאנשי יהודה שנהגו כר' עקיבא.³⁵ לר' יוחנן הופנו שאלות גם מכפרים אחרים בגליל.³⁶

עם זאת ר' יוחנן לא נמנה עם חמשת החכמים שחידשו ושהנהיגו את המרכז באושה אחר שוך המרד וגזרות הדת, בשנת 138 בערך. את הכינוס הנהיגו תלמידיו הצעירים של ר' עקיבא שהיו זוטרים בהשוואה לר' יוחנן בן נורי. אין לומר שר' יוחנן כבר היה זקן מדי שכן הוא היה עדיין חי ופעיל ואף חלק עם בני דור אושה, אם כי אין עדויות למפגש ישיר עמו. מסתבר שבכך נחשף רמז עמום למתחים פנימיים בין החכם הגלילי הוותיק לבין בני הדור הצעיר שלמדו ביבנה אצל ר' עקיבא. רובם היו ילידי הגליל, אך הם למדו ביהודה.

איננו יודעים מה אירע בבית שערים במהלך מרד בר כוכבא, וכבר הערנו על האפשרות שהמחילה שנתגלתה במקום הייתה חלק ממערכת מסתור. מסתבר שהיישוב נפגע אך לא נהרס כליל כמו מרבית יישובי הגליל.

מדור אושה, שלאחר המרד, ידוע סיפור נוסף המעיד כי בבית שערים היו מ' חטאת.³⁷ מי חטאת הם כידוע מים שבהם אפר פרה אדומה שנשרפה בשעתו במקדש. איננו יודעים די על שיטת החלוקה של מי החטאת בעיירות ישראל. ההלכה קובעת שהיו מחלקים את אפר הפרה האדומה לשלושה, שליש בחיל (בלשכות המקדש) שליש בהר המשחה ושלש "אחד מתחלק לכל המשמרות".³⁸ ה'משמרת' כידוע הייתה בית אב של כוהנים שעבדו במקדש בתורנות, כל 'משמרת' שבועיים בשנה. אם אכן חולקו מי החטאת רק למשמרות הכהונה היה עלינו להסיק שבית שערים הייתה מושבה של משמרת כוהנים. ש' ספראי סבר שמקומות המשמרות זהים ל'עיירות של מעמד' שהם מרכזי המנהל,³⁹ ברם שיטה זו רעועה. המשנה מתארת את המצב בימי הבית, ומסתבר שלאחר החורבן צורת החלוקה של מי החטאת השתנתה. יתר על כן, מדור יבנה ואילך שמרו רבים על דיני טהרה וקשה להניח שהיה יישוב מרכזי שהיו בו 'חברים' ששמרו על טהרה ושלא היו בו מי חטאת. המבנה המתואר במשנה הוא כנראה אנכרוניסטי. בימי קיומו של בית המקדש, המשמרות כנראה לא התרכזו בכפרים, אלא שכנו במפוזר בעיירות ישראל. רק לאחר מרד בר כוכבא נתרכזו משמרות הכוהנים כל אחת במקומה. התיאור במשנה, שמי החטאת נמסרו לידי ה'משמרת', דבר המחייב להניח שבני המשמרת

35. תוספתא ראש השנה פ"ב ה"א, מהד' ליברמן עמ' 316-317. ראה גם ירושלמי פסחים פ"ד, ל ע"ד.

36. תוספתא יבמות פ"י ה"ג, מהד' ליברמן עמ' 32.

37. תוספתא פרה פ"ה (פ"ד) ה"ו, מהד' צוקרמנדל עמ' 634.

38. פרה פ"ג מ"א; תוספתא פרה פ"ג ה"ד, מהד' צוקרמנדל עמ' 633.

39. ש' ספראי, 'בית שערים בספרות התלמודית', **ארץ ישראל** ה', תשי"ט, עמ' 206-212.

התרכזו בכפר מוגדר, מושפע אפוא ממצאות מאוחרת, שלאחר מרד בר כוכבא. לפי ההלכה התנאית, כל אדם רשאי להזות מי חטאת, אבל בפועל כנראה שרק כוהנים עסקו בכך. ההלכה התנאית שצוטטה משקפת את תביעתם של החכמים ואת רצונם לנשל את הכוהנים מזכויות היתר.⁴⁰ מכל מקום בבית שערים לא שכנה משמרת כוהנים, היו במקום, אולי, כוהנים בודדים לכל היותר. עם זאת מי החטאת נדרשו גם לסתם יהודים שרצו לשמור על דיני טהרה, והם נדרשו במיוחד ביישוב שרבים מתושביו השתתפו בעסקי קבורה.

בית שערים הייתה אפוא יישוב נכבד למדי ומושבו של חכם גלילי חשוב ביותר בשליש השני של המאה השנייה.

בית שערים בשיאה (180-350 לספירה)

החפירות הארכאולוגיות בבית שערים הניבו שפע של ממצאים ועדויות רבות על התקופה שבין 180 ל-350 לספירה. שרידי תקופה זו האפילו ופגעו בשרידי התקופות הקודמות לה. החופרים הבחינו בכל שטחי החפירה בשני תת-שלבים: הראשון עד אמצע המאה השלישית והשני מאמצע המאה השלישית עד אמצע המאה הרביעית.

בשלב הראשון (תקופה II לפי מזר ואביגד), נבנה מבנה ציבורי (מבנה ב) שעל תכניתו המקורית הידינו ב' מזר וש' ייבין⁴¹ ואולי גם מבנים נוספים. באזור א נבנו בסיליקה וכנראה גם מבנה הספסלים שלידה ובאזור ג נבנה בית הבד. בתקופה זו החלה חציבת מערכות הקבורה שהקבורים בהן הובאו לבית שערים מרחוק ולפיכך הן אינן מענייניו של דיון זה.⁴² ליד מערכת 11 נמצאה כתובת הקבר של ליונטיס יליד בית שערים ואף היא כנראה מתקופה זו.⁴³

בשלב השני (תקופה III לפי מזר ואביגד), נבנה בית הכנסת, ומאוחר יותר שונתה צורתו. ליד בית הבד נבנה בית שער של מבנה גדול. באזור בית הקברות נמשכה פעילות החציבה. מספר מערכות הקבורה גדל אם כי לפי אביגד איכות הבנייה בשלב זה הייתה נמוכה יותר.⁴⁴ הממצאים הארכאולוגיים והמקורות הספרותיים מצטרפים אפוא לתמונה של עיירה כפרית מפותחת ומיוחדת במינה.

40. מ' בר-אילן, **הפולמוס בין חכמים לכהנים בשלהי הבית השני**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ב, עמ' 139-146.

41. ש' ייבין, 'הערת לד"ח על החפירות בבית שערים 1940 (סוף)', **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** י, תש"ג, עמ' 20-25.

42. נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 194-196; ב' מזר (לעיל, הערה 12).

43. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 45.

44. נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 192-193.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בתקופה שבה התפתחה עיר המתים של בית שערים עבר ר' יהודה הנשיא להתגורר ביישוב והעיירה שימשה כ'מושב הנשיאות' במשך קרוב לעשרים שנה. בשבע עשרה שנותיו האחרונות עבר רבי יהודה לציפורי בירת הגליל.⁴⁵ מה הניע את רבי יהודה הנשיא לעבור לבית שערים? לכך הועלו מספר השערות:

א. בבית שערים הייתה אחוזה של רבי שאותה ירש מברניקי (לעיל, עמ' 47). אכן לרבי היו אחוזות בעמק יזרעאל באזור מהלל כ-7 ק"מ מבית שערים,⁴⁶ ברם אין זה מרחק של מה בכך. יתר על כן, בעולם הרומי היה מקובל שבעל אחוזה התגורר במרחק רב מאחוזותיו והגיע אליהן לעתים רחוקות בלבד. איננו יודעים דבר על גורלה של אחוזת ברניקי עד ימיו של רבי, אך ניתן לשער את תולדותיה בהתאם לתנאים המשפטיים המקובלים באותה תקופה. לאחר מותו של אגריפס השני (95 לספירה) פורקה ממלכתו, הווה אומר שנכסי הממלכה הועברו לפיסקוס (אוצר המלך). הזכרנו לעיל כי ייתכן שאחוזתה של ברניקי נחשבה לרכוש פרטי והועברה ליורשיה, אולם ככל הידוע לנו רבי יהודה הנשיא לא היה יורשה של ברניקי. יתר על כן, ספק רב אם השלטונות היו מוכנים להעביר או אף למכור את רכושם של מלכי יהודה לרבי. מעשה מעין זה היה בו משום הכרזה כי רבי יהודה הנשיא הוא יורש או ממשיך של הממלכה, וספק רב אם היה מקום בתנאי התקופה להכרזה פוליטית כה טעונה.⁴⁷ מובן שרבי עצמו או אחד מאבותיו עשויים היו באקראי לקנות את האחוזה, אך אין לכך רמז. כאמור, לרבי הייתה אחוזה במהלל הסמוכה, אך נראה שלא הייתה לאחוזה זו זיקה לאחוזתה של ברניקי בבית שערים. אין ספק שבית שערים הייתה יישוב שבו התגוררו תושבים מן השורה ובהם עשירים רבים, ובוודאי שהיישוב כולו לא היה אחוזה של רבי.

ב. מיקומה של בית שערים וטיבה היישובי - לאחר מרד בר כוכבא ישבה הסנהדרין באושה, עיירה כפרית בינונית ששכנה בתחום פיניקיה. ניתוקה של הסנהדרין מפרובינציית יהודה לא היה מקרי, ומבחינתם של השלטונות הבטיח שליטה טובה יותר על המוסד היהודי החשוד. שפרעם אליה עברה הסנהדרין מאושה (לזמן קצר - שכן אין לנו עדויות על פעילות הסנהדרין ביישוב זה), הייתה גם היא יישוב כפרי בינוני, בשולי הגליל. המעבר לבית שערים קירב את הסנהדרין

45. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 17-14; ש' ספראי (לעיל, הערה 39).

46. ירושלמי חלה פ"ד, ס ע"א.

47. שאלה דומה קיימת גם לגבי אחוזתו של הורדוס בעין גדי. ייתכן שהאחוזה שם אכן הועברה לידי אחד מצאצאיה של ברניקי ועדיין אין הדברים בטוחים. ראה: T. Ilan, 'Julia Crispina, Daughter of Berenicianus, A Herodian Princess in the Babatha Archive: A Case Study in Historical Identification', *JQR* 82, 1992, pp. 361-381.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בחירתה אל לב היישוב היהודי בגליל. יתר על כן, ראינו שבית שערים שלפני ימי רבי, הייתה עיירה כפרית גדולה ומפותחת. מהלכיו של רבי לא היו אם כן מקריים. כפי שאפשר לראות מהמשך פעולתו, רבי חתר לשיתוף פעולה עם האריסטוקרטיה היהודית ועם בני העשירים. אלה התגוררו בעיקר בציפורי ורבי קירבם וצירפם לסנהדרין. בית שערים הייתה בבחינת 'צעד ראשון' בכיוון של ההתקרבות לעשירי הגליל ולמיוחסיו.

בחירת בית שערים כעיר מתים מרכזית קשורה לשהותו של בית הנשיאות במקום ואולי גם למיקומה הגאוגרפי. בית שערים שכנה בסמוך לכביש הרומי הראשי מעכו דרך עמק יזרעאל, מיקום נוח ביותר למביאי ארונות הקבורה מנמל עכו ומנמל שקמונה. עבורם בית שערים הייתה מצויה בגבול ארץ ישראל ובחירתה כמקום קבורה מרכזי ברורה אפוא ומובנת. עם זאת, מובן שמביאי הארונות לא היו תלויים בלעדית ברשת הכבישים ויכלו לנוע גם בדרכים כפריות. טיב המסלע היה ודאי סיבה נוספת לבחירת בית שערים לעיר מתים, אם כי מסלע דומה מצוי באתרים נוספים, דוגמת גבעות אלונים-שפרעם.

תושבי בית שערים

נפתח בכתובת יוונית ארוכה שנתגלתה בשפך שהידרדר לתוך מערכת 11 ושנמצאו בו שרידים ארכיטקטוניים של מוזוליאום ('נפש') מפואר ביותר. בכתובת (ראה איור מספר 2) נזכר יוסטוס בן ספו הליונטאידי (בן ליאונטיוס) המספיד את עצמו ומוסיף: "אחרי קטפי מהפירות של כל חכמה... ואחרי לכתי שאולה, אני, יוסטוס, שוכב כאן עם רבים מקרובי, הואיל וכך רצתה המוירה [= גורל] התקיפה". יוסטוס זה אף מגדיר עצמו כתושב בית שערים שנקבר בעיר הולדתו.⁴⁸ הכתובת חריגה בין כתובות הקבר היווניות הרבות שנמצאו בארץ. היא נכתבה בשפה גבוהה ומליצית ובמונחים שאינם שגורים בשפת היומיום. כותבה מעיד על עצמו שהיה בן בית בתרבות היוונית, אך עם זאת הוא רומז להיותו תלמיד חכם "ואין חכמה אלא תורה".⁴⁹ רק בגופנה שבהרי יהודה נמצאה כתובת קבר דומה מבחינת הרמה התרבותית, ואולי אף מפותחת יותר.⁵⁰

48. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 45-51.

49. ילקוט שמעוני, משלי תתק"מ ומקבילות. לחכמה גם משמעויות אחרות.

50. M. Schwabe, 'A Greek Epigram from Gofna', *Scripta Hierosolymitana I*, 1954, pp. 99-119.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בבית הכנסת בבית שערים ובסביבתו נמצאו 6 כתובות ביוונית ואחת בעברית.⁵¹ אכן, כתובות הקבר היהודיות שנמצאו בארץ מתקופה זו נכתבו רובן ביוונית. לעומת זאת כתובות בתי הכנסת נכתבו רובן בעברית או בארמית (70%-80% מהכתובות).⁵² בית שערים היא היישוב היחידי שאינו פוליס שבבית הכנסת שלו נמצאו כתובות רבות שרובן המכריע ביוונית. ממצא זה מלמד על עצמתה של היוונית בבית שערים. בבית הקברות של בית שערים 75% מהכתובות הן ביוונית,⁵³ אך הממצא אינו מעיד על נוהגיהם של תושבי המקום, שכן כבר הזכרנו שחלק ניכר מהנקברים במקום היו מבני הגולה. שתי כתובות הקבר של תושבי בית שערים הן ביוונית (כתובת יוסטוס

Κεῖμαι Λεοντείδης νέκυσ (Σ)αφο[ῦς υἱὸς 'loṽ]στος,
ὁς πάσης σοφίης δρεψάμενος κ[αρπὸ]ν
λεῖψα φάος, δειλ[οὺς γ]ονέας ἀκα[χημέν]ους αἰε[ί],
αὐτοκασιγνήτους [τ]ε, οἶμοι, ἐ[ν οἷς B]εσάρ[οις]
καὶ γ' ἐλθ[ὼν ε]ἰς Ἀθην 'loṽστο[ς...αὐτ]όθι κεῖμα[ι]
σὺν πολλοῖσιν ἐοῖς, ἐπὶ ἤθελε Μοῖρα κραταίῃ.
Θάρσει, 'loṽστε, οὐδεὶς ἀθάνατος.

שוכב אני, בן -ליאונטיוס מת, יוסטוס בן ספו,
אשר אחרי קטפי מהפירות של כל חכמה
עזבתי את האור, ההורים האומללים, המתאבלים בלי הרף,
ואת האחים, אוי לי, בבית שערים שלי,
ואחר לכתי שאולה, אני יוסטוס, שוכב כאן
עם רבים מקרובי, הואיל וכך רצתה המוירה התקיפה.
התנחם, יוסטוס, אין איש בן -אלמוות.

איור מספר 2: כתובת יוונית שנמצאה בשפך המוזוליאום שמעל מערכת הקברים מספר 11 (התרגום על פי מ' שובה וב' ליפשיץ [לעיל, הערה 23], עמ' 45).

51. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 90-94; ל' רוט-גרסון, **הכתובות היווניות מבתי-הכנסת בארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 135-144. ההודעות של שובה-ליפשיץ ושל מזר סותרות מעט אחת את השנייה. ראה: ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 17. הכתובת העברית שבה כתוב: "אמן לע[ו]לם" ו"שלוש" לא פורסמה במפורט. ראה: ב' מייזלר, שם.
52. רוב הכתובות היווניות שבבתי הכנסת הן מהערים ורק 13% מהן נמצאו ביישובים כפריים. ראה: ז' ספראי, 'סקירות (ביקורת על ספרו של P.W. Van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs*, Kampen 1991), **ציון** נט, תשנ"ד, עמ' 97-103. כתובות ביוונית נמצאו בבתי הכנסת בבית אלפא, דבורה, כפר נחום וקציון (המבנה בו נתגלתה כתובת יוונית בחולדה איננו בית כנסת, כפי שהראה קלונר [ע' קלונר, 'המבנה והמתקנים בחולדה ותפקודם כגת', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 197-208]).
53. ראה: פ' ואן דר הורסט, שם, עמ' 23.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וכתובת חנה בת מתתיהו מבן שמן).⁵⁴ נמצאנו למדים שנוכחות השפה היוונית בעיירה הייתה רבה יותר מנוכחותה במגזר הכפרי היהודי בארץ. השפה היוונית מתקשרת לאוכלוסייה ברמה סוציו-אקונומית גבוהה, למקורבי השלטון ולעשירים.

שאלת היחס ליוונית נידונה רבות בספרות המחקר ואיננה נוגעת לענייננו. מכל מקום, אף שיחסם של חז"ל לידיעת יוונית ולשימוש בה היה ביקורתי, הם התירו לבית הנשיא ללמוד יוונית ואף מסופר על מעין מכללה ללימודי יוונית בבית הנשיא בדור יבנה.⁵⁵ מכל מקום, גם אם מכללה ללימודי יוונית לא הייתה, אין ספק שבבית הנשיא השפה היוונית הייתה שגורה, אחרת לא ניתן היה לקיים מגע עם שלטונות רומא. אין לקשור את ידיעת היוונית בבית שערים רק עם בית הנשיא, אך סביר שלנוכחותו בעיר הייתה השפעה ממריצה לשימוש בשפה.

ממצאים נוספים מעידים על עושרם של רבים מתושבי בית שערים. המוזוליאום המפואר שהוזכר לעיל נבנה ודאי על ידי איש עשיר ביותר. בחזיתו נמצא אפריז המעוטר בעושר רב. המוזוליאום ניצב מעל מערכת הקבורה 11 ולא מן הנמנע שהנציח את אחד הנקברים שבמערכת זו. אם כך הדבר, הרי שגם במערכת 11 נקברו מתושבי בית שערים. המערכת עצמה היא מהמפוארות ביותר שנחשפו בבית שערים.⁵⁶ במערכת זו נמצאו שלוש כתובות יווניות מן הארוכות והמפותחות ביותר שנמצאו בבית הקברות. השמות המופיעים בכתובות ברובם יווניים: היסיכוס, פפוס, קירי פאטר (מרי אבא) וקירי מטרוס (מרי אמא), וכן יונתן - שם שמי הכתוב ביוונית. במקום נמצא גם קמע או תכשיט עם כתובת יוונית.⁵⁷

בית הבד ורוב המבנים שלידו הם מבנים פשוטים. באמצע המאה השלישית שולב ביניהם שער מפואר שהיה שייך למבנה פרטי ובמהלך בנייתו נפגעו ושוננו המבנים שמסביבו.⁵⁸ אפשר ששער זה אף הוביל למבנה ציבורי. ליד בית הכנסת חפר אביגד תעלת בדיקה צרה ומצא שרידי בניין שרוצף בפסיפס צבעוני.⁵⁹ במגזר הכפרי בארץ מופיעות רצפות פסיפס צבעוניות, כמעט אך ורק במבני ציבור או בבתי אחוזה. בערים מופיעות רצפות פסיפס צבעוניות בבתי עשירים. הרצפה הנזכרת נמצאה בחדר קטן ונראה שזהו בית פרטי של עשיר.

54. מ' אבי-יונה, 'קבר אשה מבית שערים', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ט, תש"ב, עמ' 32-30.

55. בבלי סוטה מט ע"ב, בבא קמא פ"ג ע"א, וראה פקוקיו של אלון: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד א-ב, תל אביב תשי"ח-תשי"ט, עמ' 253.

56. ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 17-19.

57. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 53-56.

58. נ' אביגד (לעיל, הערה 5), עמ' 8-12.

59. נ' אביגד (לעיל, הערה 1), עמ' 86.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מבני הציבור

על גדולתה של בית שערים ניתן ללמוד ממבני הציבור שנחשפו בה עד כה.

א. בית הכנסת

בית הכנסת של בית שערים נבנה באמצע המאה השלישית,⁶⁰ לאחר שהנשיאות והסנהדרין עזבוה ועברו לציפורי. בית הכנסת חריג בכך שנבנתה בו במה אחורית (ראה איור מספר 3). בבתי הכנסת הקדומים ישבו נכבדי הקהל בצד הפונה לירושלים, פניהם לציבור ואחוריהם לקודש - לכיוון ירושלים,⁶¹ מסתבר שבבית שערים היו נכבדים רבים (להלן) ולכן היה צורך להוסיף במה לבית הכנסת. פרטי בית הכנסת אינם מעניינו של דיון זה.

ב. מבנה ה'בסיליקה' - בית כנסת נוסף?

בשנת תשט"ז חשף מזר באזור א מבנה בסיליקה ארוך וזיהה אותו כמבנה ציבורי מסחרי.⁶² הדעת נותנת שמבנה זה אינו אלא בית כנסת אף שכיוונו הכללי צפון-מערב והוא סוטה מכיוון ירושלים. ציר האורך של המבנה מקביל לקווי הגובה של הגבעה וזו גם הסיבה לחריגה מהכיוון המקובל. גם בית הכנסת באזור ב אינו פונה במדויק לירושלים וסטייתו רק מעט קטנה יותר. מסתבר שסטייה זו היא שמנעה ממזר לזהות את המבנה כבית כנסת, ברם כיום יודעים אנו שהיו בתי כנסת נוספים שלא פנו לכיוון ירושלים.⁶³

אם אכן המבנה הוא בית כנסת, הוא מהקדומים הידועים לנו, שכן הוא נבנה כנראה כבר בסוף המאה השנייה. אם המבנה אינו בית כנסת אלא מבנה מסחרי כפי ההסבר המקובל, או ששימש למטרה אחרת, אזי הוא בהחלט יוצא דופן, שכן עד עתה כמעט שאיננו מכירים מבני ציבור פרט לבתי הכנסת ביישובים במגזר הכפרי בארץ. אם הסבר זה מתקבל, הרי שזו עדות נוספת לפעילות הציבורית והמסחרית בעיירה. מאידך גיסא, אם המבנה שימש כבית כנסת אזי היו ביישוב שני בתי כנסת ואף זו תופעה מיוחדת בכפרי הארץ (עד עתה ברעם הוא האתר היחידי בו נמצאו שני בתי כנסת, אך בית הכנסת השני טרם נחפר ואיתורו בעייתי).

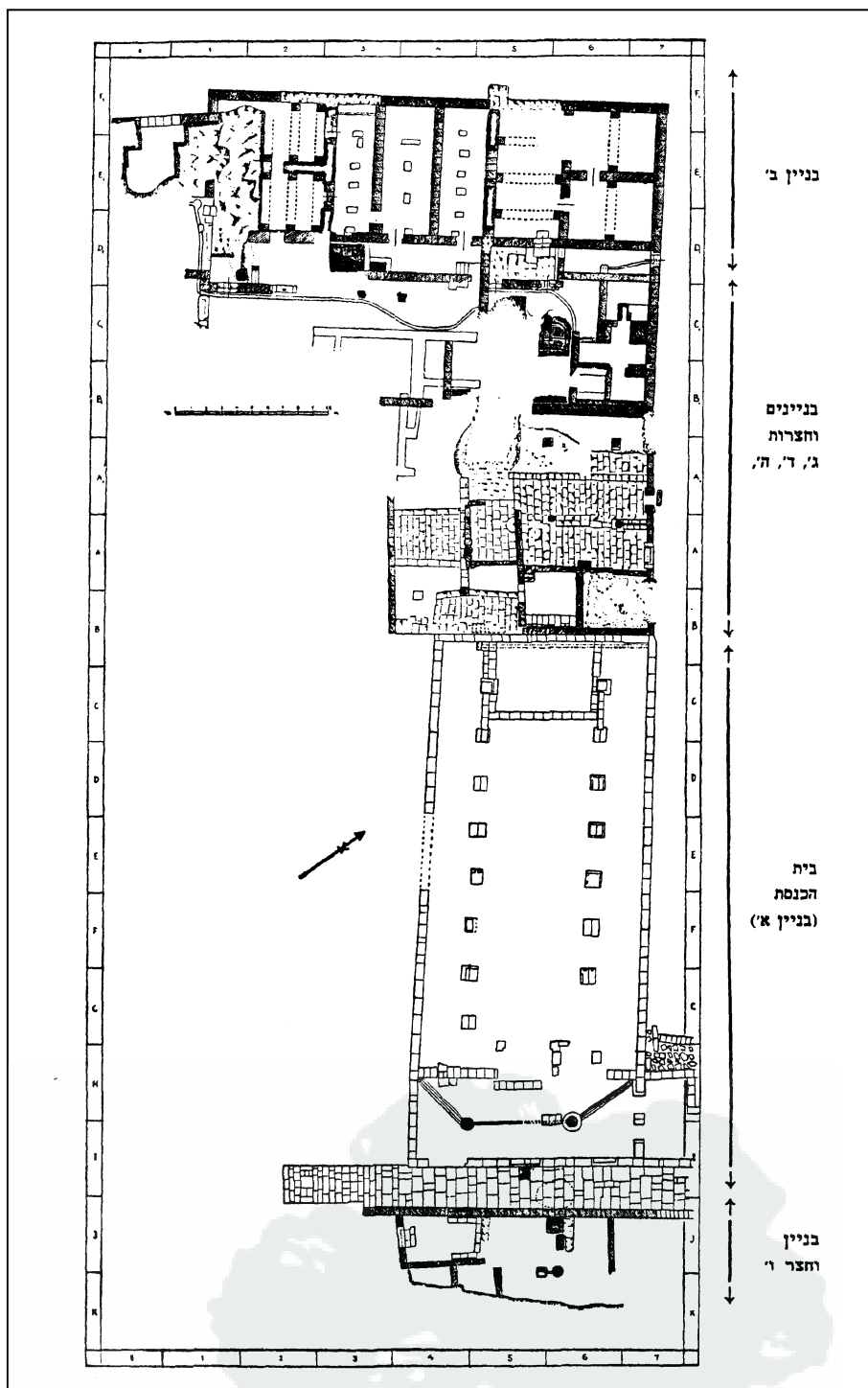
60. ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 3, 5.

61. תוספתא מגילה פ"ג (ע"ד) הס"א, מהד' ליברמן עמ' 360.

62. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 159-153.

63. ראה לדוגמה - בית הכנסת ביפיע. ד' בר"ג, ערך 'יפיע', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות ב, ירושלים 1992, עמ' 592; I.L. Levine, *The Ancient Synagogue*, New Haven 2000, pp. 302-306.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

איור מספר 3: בית הכנסת ומבנים נוספים הסמוכים לו (מתוך: ב' מזר [לעיל, הערה 12], עמ' 23 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

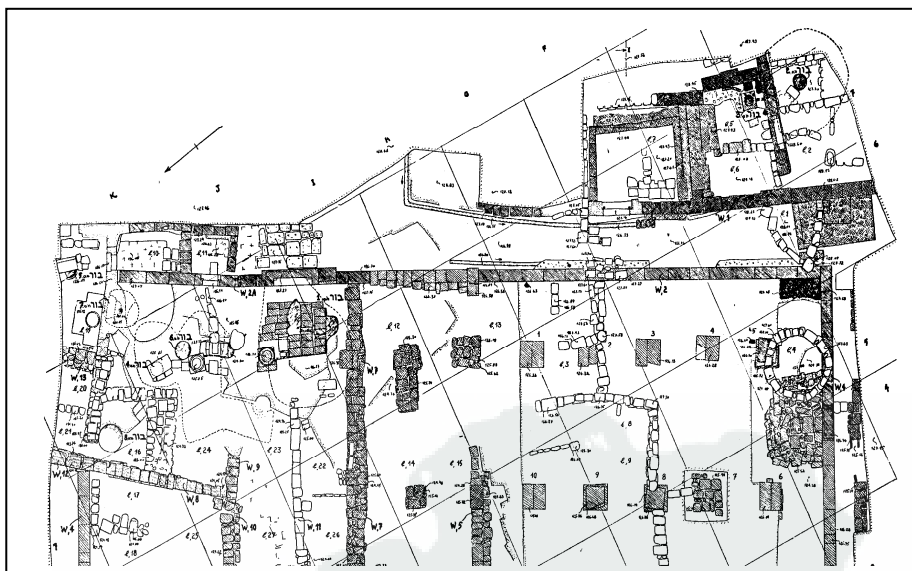
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לפי צורתו (ראה איור מספר 4) דומה המבנה לבתי הכנסת מהטיפוס המכונה 'הקדום'. הוא בנוי אולם ארוך המחולק לשלושה חלקים: אולם תווך ושתי סטראות עם במה בכיוון התפילה. לבניין נכנסו מצפון, בכיוון המנוגד לכיוון התפילה. היעדר כתובות ועיטורים מן המבנה אינו סיבה לשלילת זיהויו כבית כנסת.

בשלב שני הוארך המבנה על חשבון החצר. בחצר סביב הבניין מצויים כמה מקוואות שחשיפתם לא פורסמה (באותו זמן נבנה גם בית הכנסת השני, זה שליד בית זייד). בבניין זה המכונה "מבנה הבסיליקה" נמצא שבר כתובת יוונית שלא פורסם⁶⁴ והוא רוצף ברצפת פסיפס צבעונית.

ג. בית המדרש או בית המועצה

ממזרח ל'מבנה הבסיליקה' בו עסקנו נמצא מבנה ציבורי (ח אצל מזר).⁶⁵ אין ספק שהמבנה ראוי ליותר מאשר שמונה השורות שהוקדשו לו בסקירתו של מזר. חפירתו לא הושלמה, אך ברור שהיה זה מבנה מפואר. אחד המפתנים שבו אורכו 5.5 מ', והוא מעיד על ממדיו המרשימים של המבנה. אמנם ייתכן שהמפתן אינו מקורי, אך גם אם כך הדבר הוא מעיד על חשיבות המבנה ששובץ בו המפתן. החדר המעניין ביותר לענייננו הוא חדר הספסלים (ראה איור מספר 4). זהו חדר בגודל בינוני

איור מספר 4: מבנה הבסיליקה. משמאל - חצר ושלוש מקוואות; למעלה מימין - המבנה ובו חדר הספסלים (מתוך: ב' מזר [לעיל, הערה 3], עמ' 155 - באדיבות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה).

64. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 157.

65. שם, עמ' 159.

4.4×5.7 מ') הנפתח לרחוב שבין המבנה ובין בית הכנסת. סביב קירות החדר נבנו שלושה אצטבות או ספסלי אבן. ליד החדר ישנו חדר נוסף שהכניסה אליו הייתה מדרום-מערב, ממנה השתמר מפתן מונומנטלי שאורכו 5.3 מ'. חדר הספסלים נועד לישיבת אנשים וכנראה היה בית מועצה או אולי בית מדרש. בתקופת התנאים שימש המונח 'בית מדרש' בעיקר לתיאור פעולת הלימוד.⁶⁶ בית המדרש כמבנה מובהק מופיע רק במקורות אמוראיים, אף שגם בהם הוא נזכר בשם תנאים או משמש לתיאור מעשי תנאים.⁶⁷ מסתבר שהשימוש במונח הוא אנכרוניסטי ומייצג את ימי העורכים האמוראיים ולא את שפת היומיום בימי התנאים.

אם אכן חדר הספסלים הוא בית מדרש, אזי הוא לא רק בית המדרש הקדום ביותר הידוע לנו, אלא אולי גם המקום שבו שכנה הסנהדרין ושבו נערכה המשנה. החדר עצמו אינו מפואר אך נאה ונוח יחסית לתנאי התקופה. במקור אחד מסופר על מבנה מרוצף שיש, בו למדו ר' חייא ור' שמעון בנו של רבי יהודה הנשיא.⁶⁸ כפי שנראה להלן, ר' חייא התגורר בבית שערים ואחר כך בטבריה והסיפור עשוי לייצג את בית המדרש באחד מהיישובים הללו. אי-אפשר לדעת האם כל מבני הציבור שנחשפו בבית שערים פעלו בו זמנית. הדעת נותנת שהם לא נבנו יחדיו, אך בסיום התקופה פעלו כולם במקביל. מכל מקום אין לכך עדות חיובית או שלילית ברורה.

ד. רחובות

לבית הכנסת שבאזור ב הוביל רחוב מרוצף עם גרם מדרגות שנשתמר עד היום ליד בית זייד (ראה איור מספר 5).⁶⁹ בין 'מבנה הבסיליקה' ובין 'בית המדרש' עבר רחוב נוסף. שני המבנים שמשני צדי הרחוב טויחו על מנת למנוע חלחול מים. ממצא דומה נתגלה בחורבת סוסיה (הממצא טרם פורסם).

66. ז' ספראי, 'לענין מהותו של "בית המדרש" בארץ ישראל', **קתדרה** 24, תשמ"ב, עמ' 183-185. וראה: ג' היטנמייסטר, 'בית הכנסת ובית המדרש והזיקה ביניהם', **קתדרה** 18, תשמ"א, עמ' 44-38; א' אופנהיימר, 'ייחודו של בית המדרש', **קתדרה** 18, תשמ"א, עמ' 45-48; ש' ספראי, 'הלכה ומציאות', **קתדרה** 18, תשמ"א, עמ' 49.

67. ראה רשימת מקורות אצל ד' אורמן, 'בית הכנסת ובית המדרש - האחד הם?', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **בתי כנסת עתיקים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 53-76; Z. Safrai, 'The Communal Functions of the Synagogue in the Land of Israel in the Rabbinic Period', in: D. Urman and P.V.M. Flesher (eds.), *Ancient Synagogues*, Leiden 1994, pp. 181-204.

68. ירושלמי תרומות פ"ח, מה ע"ד.

69. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 157; ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 12.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כמו כן נתגלו דרכים בנויות מהשער שליד בית הבד לכיוון בור המים הגדול ודרך נוספת מבית הכנסת לכיוון מערכות הקבורה 1-4. שרידי הדרכים, שפרטיהן לא פורסמו, ניכרו עד לפני מספר שנים.

ה. מבני הציבור סביב בית הכנסת

סביב בית הכנסת נחשפה סדרת מרחבים ומבנים המהווים יחד עם בית הכנסת מכלול ציבורי מובהק (ראה איור מספר 3). תכניתם ותפקידיהם של מרחבים אלו שנויים במחלוקת.

מדרום לבית הכנסת הייתה כנראה אכסניה⁷⁰ ומצפון לה שכנו חצר ציבורית, מבני ציבור, אורוות סוסים,⁷¹ בית שימוש ציבורי, כבשן זכוכית⁷² ותעלת מים או תעלת ניקוז המובילה אליו. כל אלו מעידים על שפע מבני ציבור ביישוב.

לא כל המתקנים הללו שייכים היו בהכרח לקהילה. האורוות, בית המרחץ וכבשן הזכוכית הם מתקנים השייכים משפטית לפרט אך משרתים את הרבים. גידול סוסים בארץ היה נדיר ורווח בין בני שכבת העילית בלבד.⁷³ מקור אחד מספר על פרדות

איור מספר 5: הרחוב שממזרח לבית הכנסת (מתוך: ש' קליין, ספר הישוב, תל אביב תרצ"ט, אחרי עמ' 32).

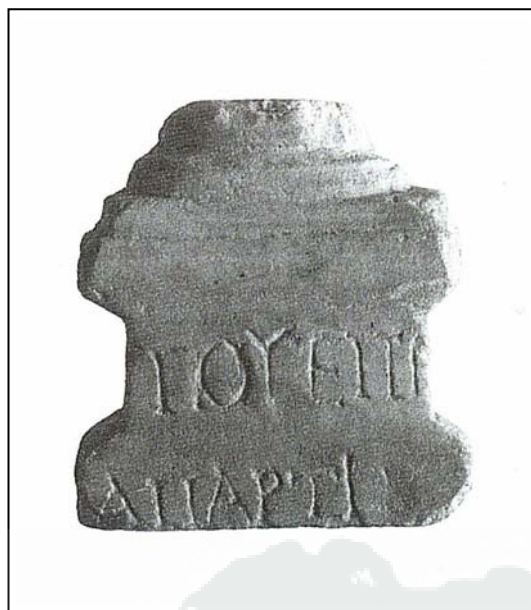
70. 'י קפלן, 'זוטות', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ט, תש"ב, עמ' 113-114.
71. ראה: 'י טפר, 'מתקני האורוות בארץ-ישראל בתקופות הרומית-ביזנטית', בתוך: ש' דר ז' ספראי (עורכים), הכפר הקדום בארץ-ישראל, תל אביב תשנ"ז, עמ' 229-274.
72. ייתכן שהמבנה שימש כבית מרחץ, שכן מה למתקן תעשייתי ליד חצר ציבורית ובית כנסת? לדעת 'י טפר (דברים שבעל פה) כבשן הזכוכית נבנה על חורבות בית המרחץ.
73. מ' בר, 'רכיבה על סוסים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', קתדרה 60, תשנ"א, עמ' 17-35.

לבנות של בית רבי ועל התנגדותם של חכמים (או של חלק מהם) לראויותנות ולבזבז שמסביבם⁷⁴ ונחזור לכך להלן.

ו. שירותי ציבור ומבנים נוספים

בירושלמי נזכר המונח 'אכסדרה'⁷⁵. לפי הסוגיה שם מדובר במעבר או ברחוב עם עמודים (אף שאין זה פירושו המקורי של המונח) שאיננו ארוך, שכן היו בו שמונה (או שישה) עמודים בלבד. מעניין שבשני בתי הכנסת ביישוב, כמו גם באכסדרה הנזכרת בירושלמי, מספר העמודים היה זהה - שמונה.

בבית הכנסת נמצאו כתובות שציינו את מקום מושבם של הבורר או השופט ושל הממונה על הריהוט ועל הציוד (ראה איור מספר 6).⁷⁶ שתי הכתובות נמצאו בחדר שמדרום לבית הכנסת, חדר ששימש כמעין גניזה. כתובות אלו מצטרפות לעדויות על הפעילות הקהילתית המסועפת ביישוב.

איור מספר 6: כתובת מקומו של הממונה על הריהוט ועל הציוד מבית הכנסת בבית שערים (על פי: ל' רוט-גרסון [לעיל, הערה 51], עמ' 141 - באדיבות רשות העתיקות).

74. ירושלמי תענית פ"ג, סו ע"ג.

75. ירושלמי עירובין פ"א, יח ע"ג. בהקשר שם מדובר בחצר בלתי מקורה מוקפת עמודים.

76. ל' רוט-גרסון (לעיל, הערה 51), עמ' 139-141.

בית שערים ובית הנשיא

במשך כשנות דור (180-200 לספירה לערך) שכנו הנשיאות והסנהדרין בבית שערים. את בית הנשיא בכלל ואת ביתו של רבי יהודה הנשיא בפרט אנו מכירים ממקורות רבים. ברם קשה לבודד את המקורות הנוגעים לענייננו, כלומר את נוהגי בית הנשיא בחצי הראשון של שנות דורו של רבי, כאשר שכנה הנשיאות בבית שערים. מן המקורות מצטייר רבי כעשיר מופלג וכמנהיג של חצר מעין ממלכתית. בחצר פעלו עשירים נוספים כבן אלעזא חתנו העשיר של רבי, ר' ישמעאל בר' יוסי ור' חייא. אנו לומדים מעדותו של ר' מנחם איש 'בית שערים' (או 'כפר שערים') על שהותו של ר' חייא עם משפחתו בבית שערים ושני בניו נולדו כנראה במקום.⁷⁷ בשהותו בבית שערים התגורר ר' חייא בחצר הנשיא והיה סמוך על שולחנו, פשוטו כמשמעו, כפי שהוא מספר במפורש.⁷⁸ מסוגיה אחת אנו שומעים על דגים שהגיעו לביתו של רבי, שחמישה מהם נטל ר' חייא והולידם לביתו.⁷⁹ אם כן בבית הנשיא היה מעין מטבח מרכזי ודיירי החצר נטלו משם את מזונם.

המקורות משיחים על חיי העושר בבית הנשיא ולעתים קובלים על כך. אנו שומעים על חכמים מחצרו שהתבשמו⁸⁰ ועל סעודות ממושכות בהן שתו יין רב.⁸¹ פנחס בן יאיר, למשל, התנגד לבוא לסעודה בחצר הנשיא בגלל הבזבז ששרר בה. דוגמה לכך היו הפרדות הלבנות בחצר הנשיא שהיו מכלות ממונם של ישראל - "כל אילין יהודאי זנין" (את כל אלה יהודים מפרנסים?) התפלא ר' פנחס בן יאיר.⁸²

בבית הנשיא היו עבדים ויחידת משמר 'בלושי' (בבלי, נידה נב ע"א ועוד), מעין מיליציה של הנשיא, אך אי-אפשר להוכיח שמנגנון זה פעל כבר בימי שבתו של רבי יהודה הנשיא בבית שערים.

נוכחותו של הנשיא בבית שערים הוסיפה רבות ליישוב. בית הנשיא היה בית עשירים ובו בזמן היווה גם מנגנון שלטוני שהעסיק תושבים רבים בעיר. חכמים נמשכו לבית המדרש והתגוררו במקום דרך קבע או לעתים מזומנות. תלמידי חכמים עשירים שבאו לבית המדרש של הנשיא, כר' ישמעאל ברבי יוסי, היו בבחינת יבוא הון ליישוב ובכך תרמו תרומה משמעותית לכלכלתו. בניגוד לחכמים שעברו לגור בבית שערים בעקבות מעבר הסנהדרין למקום, היה ר' מנחם, שהוזכר לעיל, יליד

77. בבלי נידה כז ע"א. המקורות הקושרים את ר' חייא עם טבריה הם מן התקופה שאחרי ימיו של רבי (איכה רבה ג ו; רות רבה ג ד).

78. בבלי עירובין עג ע"א.

79. בבלי ביצה כח ע"א.

80. בבלי שבת סו ע"ב.

81. בבלי סנהדרין לח ע"א.

82. ירושלמי דמאי פ"א, כב ע"א. אפשר שאת הפרדות אכסנו באורוות שהוזכרו לעיל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בית שערים ועל כן הוא מכונה 'איש בית שערים'. קליין שיער כי המונח 'איש מקום פלוני' מעיד על עושרו של נושא התואר או על היותו בעל המקום.⁸³

בין המתים לחיים

למן סוף המאה השנייה לספירה הפכה בית שערים למקום קבורה חשוב שאליו הובאו מתים מרחבי ארץ ישראל ומחוץ לארץ (ראה איור מספר 7). התפתחות עיר המתים והאידיאולוגיה המנמקת והמלווה אותה מצויות מחוץ לתחום דיונו.⁸⁴ אנו ננסה לברר כיצד השפיעה מציאות זו על חיי העיר, ומי ארגן וניהל את עיר המתים. מי שעשה זאת נמנה מן הסתם עם תושבי בית שערים.

הקבורה בתקופת התנאים לא הייתה נתונה לפיקוח ולמימון עירוניים ולא אורגנה על ידי מוסדות הקהילה. שלא כמקובל בימי הביניים, כל אדם קנה או חפר למשפחתו מערת קבורה ודאג לצרכיו. בתחום זה היה מקום לפעולתה של המשפחה המורחבת שהייתה לעתים הבעלים של מערכת הקבורה וקברה את מתיה באדמות שבבעלותה. המושג 'בית קברות' כאחד משימושי הקרקע המקובלים לא היה קיים

איור מספר 7: מערכות קבורה במורד הצפוני של גבעת בית שערים (הצילום מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

83. ש' קליין, **ארץ יהודה**, תל אביב תרצ"ט, עמ' 232.

84. ראה: י' גפני (לעיל, הערה 24).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והזכרתו במקורות מלמדת לכל היותר על מספר קברים סמוכים. מערכות הקבורה שנחשפו בארץ סביב יישובים הנן בדרך כלל מערכות פרטיות, ואף שחלקן סמוכות זו לזו, סמיכותן מקורה בנחות המיקום ובטיב המסלע ולא באופיו הציבורי של המקום.

עם זאת, לעתים מתגלות סדרות של מערכות קבורה מרוכזות שסגנון חציבתן דומה ומאליה עולה הטענה שאלו הן מערכות קבורה ציבוריות.⁸⁵ גם בספרות חז"ל מצינו רמזים למערכות קבורה אזוריות. ראיה לדבר מן התלמוד הירושלמי, המספר על קבר שהתמוטט בחול המועד ושביקשו להתיר את בנייתו מחדש לפי שזהו צורך הרבים. 'רבים' בהקשר זה הוא מונח טכני לציבור הקהילה. לכאורה ניתן לטעון שהקבר שייך היה למשפחה גדולה ורבים מבני המשפחה נפגעו והצטערו בביזיון קברי מתייהם שנפגעו. ברם ההלכה שבחול המועד מותר לעסוק ב'צורכי הרבים' מכוונת במפורש לצרכים ציבוריים ולא לצרכים של הרבה אנשים פרטיים. לפיכך נראה שבמקור זה מדובר בבית קברות ציבורי.

ברחבי התפוצה היהודית בעת העתיקה רווחו קבורה ובתי עלמין ציבוריים.⁸⁶ בבית שערים הייתה מערכת מאורגנת של קבורה ולא צירוף מקרי של קברי משפחות וחבורות פרטיות. לפנינו אם כן מעין 'אימון' של נורמה המקובלת בתפוצות עבור בני הגולה שחפצו להיקבר בארץ ישראל ועבור מעט נקברים בני ארץ ישראל.

לנשיאות הייתה השפעה מסוימת על הקבורה העירונית. על רבן גמליאל דיבנה (90-125 לספירה לערך) מסופר שהיה לו קבר ביבנה שנועד עבור הגופה עד ליקוט

85. דוגמות לכך ניתן למצוא באזורים שונים, כגון ח' קורקוש וקראוות בני-חסן בשומרון, הקברים מדרום לתמנה שבצפון הר יהודה ועוד. כך היה המצב גם בכפרי סוריה, אך גם שם נדירים קברות ציבוריים. ראה: H.I. MacAdam, 'Studies in the History of the Roman Province of Arabia', BAR 295, Oxford 1985, p. 159.

86. בתלמוד הירושלמי (ברכות פ"ג, ו ע"א) נמסר דינו של מי שמתו 'נמסר לרבים', ומשמע שקיימת הייתה אפשרות שה'רבים' יטפלו בקבורה. בהמשך נקבע שם דינו של מי שמתו 'נמסר לכתפין' (נושאי המיטה), והם כנראה אינם גוף ציבורי אלא בעלי מלאכה פרטיים. בבבל כנראה שהיו קהילות שבהן הייתה 'חבורה' מאורגנת שכל עסקי המת הוטלו עליה ורב המנונא שנקלע לדרומתא הופתע מנוהג זה (בבלי מועד קטן כז ע"ב). ניתן לצמצם עדות זו ולפרשה כראיה לנוהג חריג וייחודי, ברם מסתבר שזה היה הנוהג המקובל בבבל. המונח 'בית עלמין' (בבלי סנהדרין יט ע"א) הוא מונח בבלי ולפי הסוגיה שם מדובר בבית קברות גדול, אם כי משמעותו המילולית של המונח אינה בטוחה. גם בתפוצות אחרות היו ליהודים בתי קברות מאורגנים. במצרים הייתה אף אגודת קברנים (V.A. Tcherikover et al [eds.], *Corpus Papyrorum Judaicarum*, Cambridge Mass. I, 1957, no. 138), וכנראה גם בית קברות מאורגן. ראה: א' כשר, **יהודי מצרים ההלניסטית והרומית**, תל אביב תשל"ט, עמ' 316. הקטקומבות היהודיות ברומא עשויות להצטרף לראיות לקיומם של בתי קברות ציבוריים בעת העתיקה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

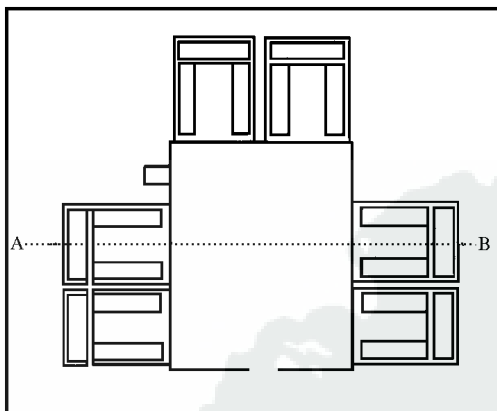
העצמות, עד שיועלו מתים לקבורה בירושלים.⁸⁷ קבר זה נועד לשרת את תושבי יבנה, ומכאן שלא היה זה כוך בודד אלא מערכת קבורה שנבנתה ביזמת בית הנשיא ובמימונו.

אין ידיעות ישירות על הגוף שארגן את הקבורה בבית שערים, אך ברור שלא הייתה זו יזמה ספורדית של יחידים. חציבת מערכות הקברים והכנתן חייבה ארגון ומימון מרכזיים. בין המערכות השונות נתגלו קירות, מעברים ומדרגות וברור שגורם מרכזי טיפל בבית הקברות. לפי העדויות שבידינו ניתן לשער שהנשיאות או גוף כלשהו מטעמה ארגנו את הקבורה באתר. הנשיאות הייתה הגוף היחיד שפעל בציבוריות היהודית שעצמותו הארגונית והכספית יכולה הייתה לאפשר לו ליזום פרויקט מעין זה. אם כן, עיר המתים הוקמה מלכתחילה על ידי בית הנשיא ליד מקום מגוריו. לאחר שהנשיאות עברה מהמקום המשיך בית הנשיא לשלוט על המפעל מרחוק.

עיר החיים ועיר המתים

בבית הקברות של בית שערים נקברו כאמור תושבי העיר, אנשי בית הנשיא ונפטרים מרחבי ארץ ישראל ומהנכר. תפעול מערכת בתי הקברות העסיק, מן הסתם, רבים מתושבי העיר. ב' מזר ונ' אביגד⁸⁸ משתמשים במספר מונחים לתיאור חלקים ממערכות הקבורה:

- * 'כוך' או 'מקמר' בו הונחו גופה בודדת או ארון.
- * 'חדר' ממנו מסתעפים מספר כוכים ו/או מקמרים (ראה איור מספר 8).

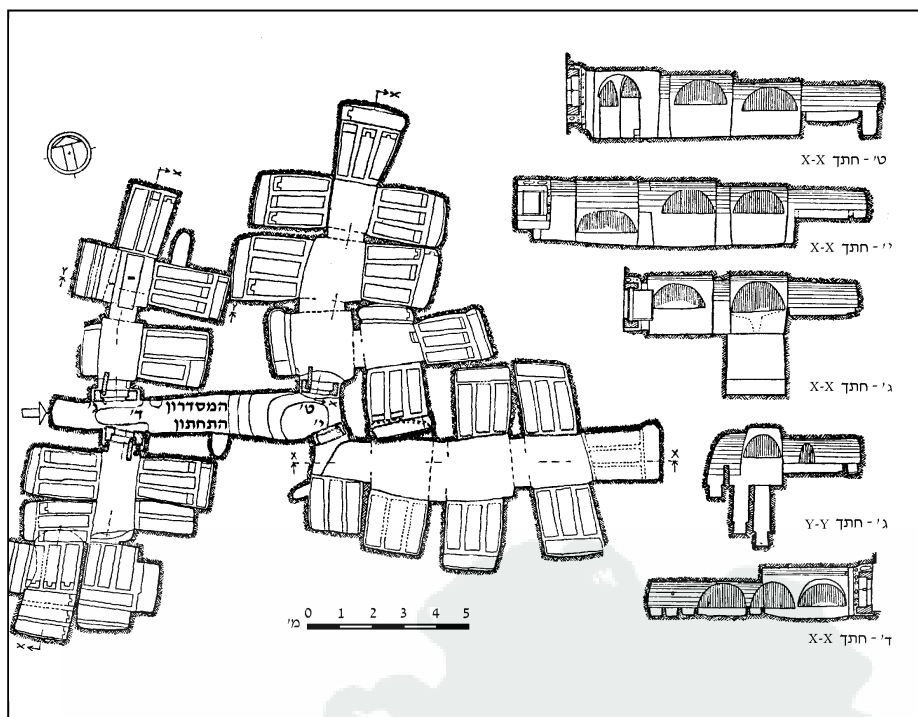
איור מספר 8: חדר קבורה טיפוסי בבית שערים (על פי: ב' מזר [לעיל, הערה 12], עמ' 31 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

87. שמחות פ"י ה"ח, מהד' היגר עמ' 182.
88. ב' מזר (לעיל, הערה 12); נ' אביגד (לעיל, הערה 20).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

- * 'אולם' ממנו מסתעפים מספר חדרים.
- * 'מערכת' הכוללת מספר אולמות (ראה איור מספר 9).

ברחבי הארץ נמצאו מאות חדרי קבורה, אך אולמות מורכבים כמו בבית שערים הם נדירים ביותר. באופן כללי, הקבורה בבית שערים הייתה של קבוצות, אם כי הרכבן אינו ברור. יחידת הפעילות הייתה כנראה ה'אולם'. כך למשל במערכת 1 יש לאולם א אופי אחיד ולאולם ב אופי אחיד, אך אופיו של אולם ב שונה לחלוטין מזה של אולם א.⁸⁹ ברוב חלקי הארץ איננו מוצאים מערכות כה מורכבות. המונח 'מערה' שבספרות חכמים (כגון משנה בבא בתרא פ"ו מ"ח) מקביל ל'חדר' שכן ממנו מסתעפים הכוכים. בספרות חז"ל אין מונח המציין מערכת קבורה ואין מונח המציין את היחידה הארכיטקטונית הכוללת מספר 'חדרים'. מכאן משמע שמערכות מורכבות היו נדירות.

איור מספר 9: מערכת הקברים מספר 1 בבית שערים (על פי: ב' מזר [לעיל, הערה 12], עמ' 44 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

89. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 49, 54.

ארגון הקבורה

היחידה הארגונית הקטנה ביותר במכלול הקברים בבית שערים הייתה המשפחה. בשתי כתובות נאמר במפורש שבחדר קבורה משפחה. באחת מהן נאמר שהחדר (אפסוס) שיש בו שישה קברים שייך לפלוני,⁹⁰ ובשנייה צוין שהחדר (אויקוס) שייך לאריסטיאס.⁹¹ לעתים שוכנו מתייה של משפחה ביותר מחדר אחד. בני משפחת אמשא נטמנו בשני חדרים,⁹² וכן משפחת בר-מקים מתדמור⁹³ ומשפחת קירינוס.⁹⁴ אי-אפשר להוכיח כי בכל המקרים כל הנפטרים הקבורים באותו חדר הם בני אותה משפחה, שכן ברוב הכתובות אין כל אינדיקציה לכך ורבים מהקברים ומהמקמרים הם ללא כתובת. מכל מקום סביר להניח כי אכן לכל משפחה היה חדר ושכל חדר נקברה משפחה. גם מספרות חז"ל אנו לומדים על קבורה משפחתית ושהקבר לא היה שייך לאדם פרטי, אלא נחשב לרכוש המשפחה שאף אחד מפרטיה אינו רשאי למכרו. לכן "הקבר אינו עובר ממקום למקום ואינו נעקר ממשפחה למשפחה".⁹⁵ עדויות לכך נמצא גם בקברים נוספים ברחבי הארץ.⁹⁶

ה'אולם' היה יחידה מורכבת יותר ובדרך כלל נקברו בו בני אותו אזור. בני תדמור נקברו באולמות ג, ה, ז, יא שבמערכת 4;⁹⁷ בכל אחד מהם נתגלו כמה כתובות המזכירות את בני תדמור ודומה שאכן כל אחד מהאולמות האלו היה שייך להם. לעומת זאת באולם ב במערכת 13 היו שני קברים של אנשי ביירות ודומה שהיה זה אולם של בני עיר זו.⁹⁸ במערכת 12 באולם ב התגלתה סדרת כתובות של נקברים מסוריה: מגבל, מיחמור, מצידון, מאנטיוכיה ומצור. לאחד מהם - איידסאוס - היה שייך החדר המשפחתי שנזכר לעיל.⁹⁹ נראה אפוא שהאולם היה שייך לבני אזור נרחב. במערכת 8 באולם ג נקברו שניים מעציה (עציון גבר),¹⁰⁰ ונראה שגם לבני

90. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 61.
91. שם, עמ' 70. עדויות לקבורה של בני משפחה אחת באותו חדר מצויות במערכות נוספות.
92. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 135-136; מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 4.
93. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 136; מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 6-13.
94. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 29-30, 32-35.
95. שמחות פ"ד ה"ב, מהד' היגר עמ' 204.
96. ב' מזר, 'אילין דקברין בבית שריי', **ארץ ישראל** יח, תשמ"ה, עמ' 293-299; מ' בר-אילן, 'הקבורה ב"נחלת אבות" בין היהודים בעת העתיקה', בתוך: א' זינגר (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 212-229.
97. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 110-118.
98. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 64-71.
99. שם, עמ' 61, כתובת 141.
100. שם, עמ' 43, כתובות 119, 121.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מעון היה שייך אולם אחד.¹⁰¹ נמצאנו למדים שהתארגנות על בסיס מוצא משותף הייתה מאוד מקובלת.

במערכת 19 באולם ב התגלו שתי כתובות של עובדים בענף הטקסטיל.¹⁰² ייתכן שמערכת זו הייתה שייכת לאיגוד מקצועי, אם כי שתי כתובות אינן מספקות כראיה וייתכן ששני הנפטרים היו בני אותה משפחה או בני אותה עיר שבמקרה היו גם בעלי אותו מקצוע. בכתובת באולם אחר נזכרים שותפיו של פלוני,¹⁰³ ואף זה היה אולי אולם שיוחד לאגודה מקצועית.

לא נראה שלכל מערכת קברים היה מכנה משותף ייחודי. המכנה המשותף מתרכז, כמעט תמיד, באולם זה או אחר במערכת. כך, למשל, כבר הזכרנו שבמערכת 12 כל הכתובות המזכירות אישים מסוריה הן מאולם ב. באולם א שבאותה מערכת התגלו שבע כתובות; בחמש מהן כלולות גם השבעות כנגד פגיעה בקבר והצהרות על חיי הנצח,¹⁰⁴ אך אין בהן רמז למוצאם של הנפטרים. נראה אפוא שבאולם א נקברו בני קבוצה אחת שמשום מה חשוב היה להם לכלול בכתובות הקברים את ההצהרות הללו, ובאולם השני נקברו בני קבוצה שנייה - נפטרים מערי סוריה.

לעתים נקברו באותו אולם נפטרים ממגזרים שונים. דוגמה לכך נמצא במערכת 1. במערכת זו היו מספר אולמות של בני תדמור, אך לא בכל האולמות מצויים עדויות ונקברים מעיר זו. באולם ט נקברה קבוצת כוהנים והכתובות באולם הן בעברית וביוונית ולא בתדמורית. נראה אפוא שכאן נקברה חבורת כוהנים, ספק משפחה מורחבת ספק מעין אגודה מקצועית. אחד מהם היה ישו מערב ונראה שאינו תדמורי.¹⁰⁵ באולם י באותה מערכת נקבר פלוני איש חווארה,¹⁰⁶ וגם כאן לא נקברו מבני תדמור. באולם טז במערכת 1 נזכר מישהו מערב (שבגליל?) ולידו יצחק בן עגא, שם בעל אופי תדמורי.¹⁰⁷ אם כן אולם טז לא יוחד דווקא לבני תדמור. נמצאנו למדים שבמערכת 1 נקברו כמה קבוצות של בני תדמור, יחד עם קבוצות אחרות שלא היו מעיר זו.

קבוצה נוספת ומיוחדת של נקברים בבית שערים היא קבוצת הנפטרים בעלי התואר 'רבי'. חלקם מרוכזים באולם א במערכת 14 (ספק חבורה ספק משפחה, אולי

101. שם, עמ' 87.

102. שם, עמ' 82-83, כתובות 188-189.

103. שם, עמ' 28, כתובת 83.

104. שם, עמ' 57-59; נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 171-173.

105. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 16, כתובת 51.

106. שם, עמ' 19, כתובת 60.

107. שם, עמ' 26, כתובת 80.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אפילו משפחת הנשיאים)¹⁰⁸, אך רובם מרוכזים במערכת 20. יש בה אולם ארוך, מעין פרוזדור, הנפתח לחדרים ולאולמות המורכבים כל אחד מסדרת חדרים הנפתחים זה לזה. במערכת זו מרוכזים קבריהם של בני חבורה אחת, כנראה מסגרת על-משפחתית המלוכדת בקבוצה אחת. היו שסברו שהתואר 'רבי' בהקשר זה הוא בעל משמעות חברתית בלבד,¹⁰⁹ אך ברור שלא כך הדבר ואין הרבנים שבכתובות בכלל ובכתובות בית שערים בפרט אלא חכמי התורה. אלה היו כנראה מאורגנים בחבורה ונקברו בחבורה רב-דורית.¹¹⁰

אם כן באולמות נקברו חבורות שונות: חבורות עירוניות מהארץ כמו בני מעון (לעיל) או מחוץ לארץ כגון בני תדמור וביירות, וחבורות אזוריות - בני חמיר¹¹¹ או בני סוריה. כמו כן ייתכן שנקברו במקום גם חבורות מקצועיות: עושי אריגים, כוהנים או חכמים. כל חבורה הייתה מבוססת על יחידת משנה משפחתית שנקברה בחדר אחד או בשניים. חלקן היו משפחות קטנות וגרעיניות וחלקן משפחות מורחבות (בהנחה שבחדר אחד שוכנו רק בני אותה משפחה). למסגרת הגדולה יותר - המערכת - לא הייתה כנראה בעלות משותפת.

נראה שהאולמות נחצבו על ידי החבורות השונות או באחריותן. כל חבורה חצבה את קבריה לפי הבנתה ואמצעיה. ה'הנהלה המרכזית של בית הקברות' הייתה אחראית על חציבת המערכות והפיקוח עליהן וקבעה את חלוקת השטחים בין המערכות השונות. בין המערכות היו גדרות וקירות אבן ואף הדרך שהובילה למערכות שנבנתה על המדרון, נראית עד היום. כל פעולות הפיתוח הללו נעשו, מן הסתם, על ידי ה'הנהלה המרכזית'. מעל מערכות 14 ו-20 נבנו מערכות ספסלים ששימשו כנראה ללימוד (ראה איורים מספר 10 ו-11).¹¹² אי-אפשר לקבוע האם הן נבנו על ידי חבורות החכמים שנקברו במקום או על ידי ה'הנהלה המרכזית'. בית המים הענקי המשמש כיום כמוזאון, שימש כמקור מים מרכזי לכל המערכות ואף לו הייתה אחראית ה'הנהלה המרכזית'.

נראה שבני החבורות היו אחראים לפיתוח האולם שחצבו ולניהולו. חלק מהחבורות קברו את מתייהן באופן שונה; בני צידון למשל העדיפו קבורה בקברי שוקת ובארונות עופרת.¹¹³ יש להניח אפוא שכמה מבני כל חבורה, גם מחוץ לארץ, שהו בבית שערים, ושימשו כנציגים של חבורתם האמורים לטפל בחבריהם שהגיעו

108. שם, עמ' 72.

109. S.J.D. Cohen, 'Epigraphical Rabbis', *JQR* 72, 1982, pp. 1-17.

110. "ל ליון, מעמד החכמים בארץ-ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 40-37.

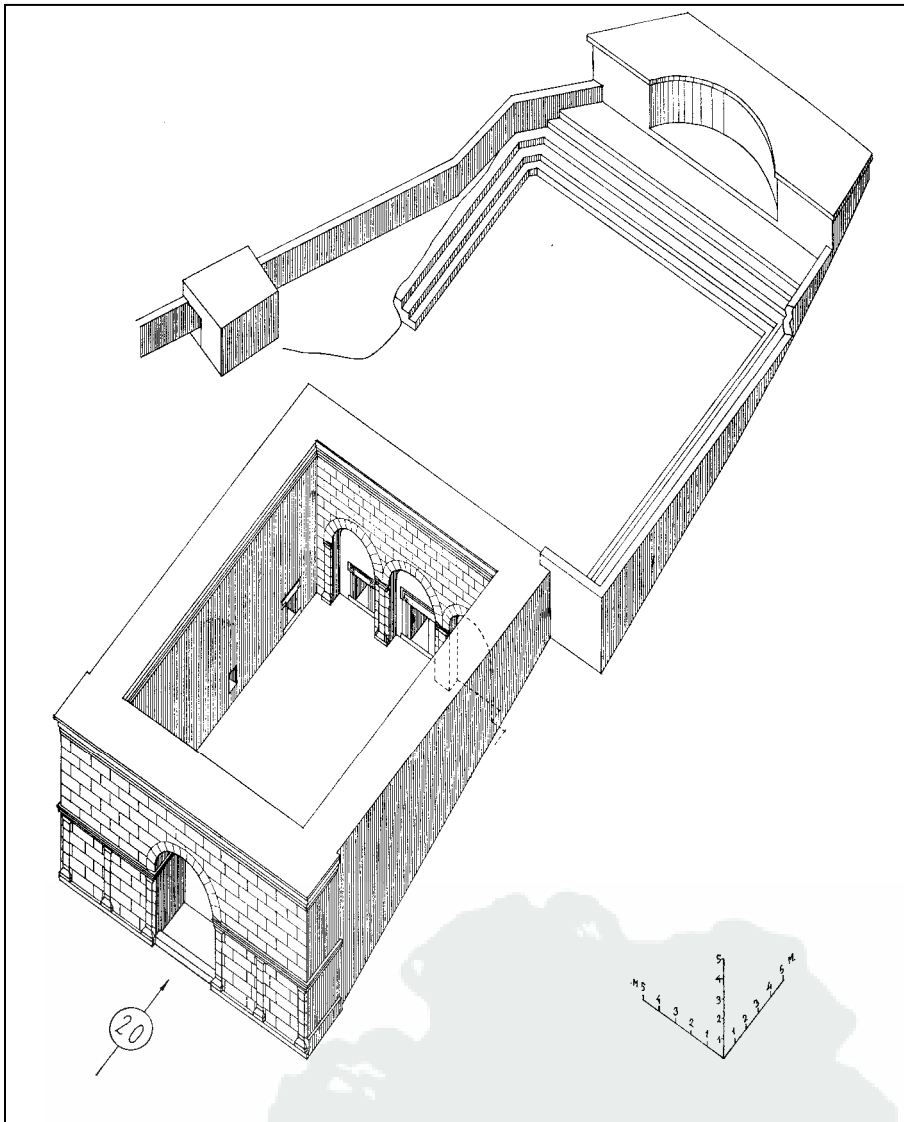
111. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 41, כתובת 111; עמ' 87, כתובת 197 ועוד.

112. נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 45-41.

113. שם, עמ' 127-134.

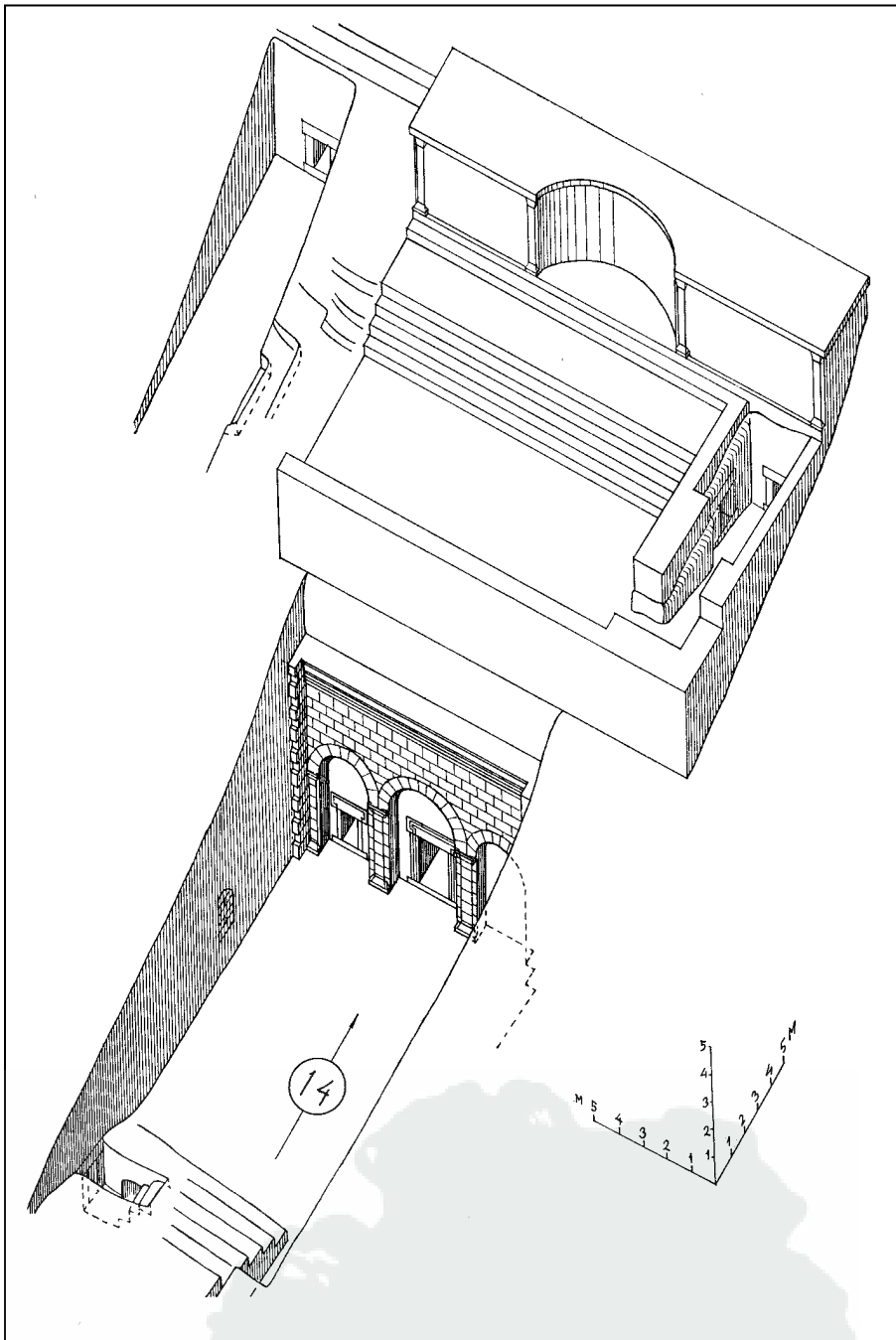
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לקבורה. אפשר שסוכנים אלו לא התגוררו דרך קבע בבית שערים, אך הם היו חייבים להגיע לבית שערים לעתים מזומנות כדי לפתח את אחוזות הקבר, לפקח על התנהלותן ולעמוד בקשר עם 'ההנהלה המרכזית'.

איור מספר 10: שחזור מערכת הקברים מספר 20 ומעליה מבנה ספסלים ללימוד או התכנסות ציבורית (מתוך: נ' אביגד [לעיל, הערה 20], עמ' 83 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

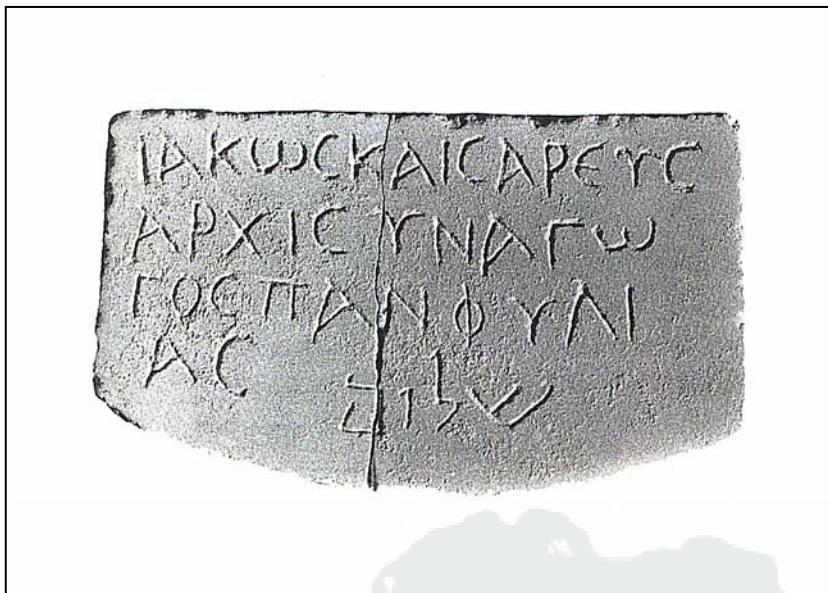

איור מספר 11: שחזור מערכת הקברים מספר 14 ומעליה מבנה ובו ספסלים (מתוך: נ' אביגד [לעיל, הערה 20], עמ' 44 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

על דרך ההשערה ייתכן שניתן להסביר באופן זה שתי כתובות שנמצאו בשטח העיר, אולי באזור בית הכנסת. הראשונה כתובה על לוח שיש קטן (27×30 ס"מ) ובו נאמר: "יעקב איש קיסריה ראש בית הכנסת מפמפליה" (ראה איור מספר 12).¹¹⁴ מדובר בעולה מפמפליה שהתגורר בקיסריה וכנראה ששימש בה כראש בית הכנסת של עולי פמפליה. מה לאיש זה ולבית שערים? האפשרות שמדובר בנציג של חבורה סבירה יותר מאשר ההסבר שיעקב עבר להתגורר 'במקרה' בבית שערים אחרי שכבר עלה מהנכר ומילא תפקיד ציבורי בקיסריה. גם אין זה סביר שזו כתובת הקבורה של יעקב שהועברה לשימוש משני בשטח העיר, שכן הכתובת אינה שמישה וקשה להניח שניתן להשתמש בלוח שיש דק שעליו כתובת.

כתובת שנייה שנמצאה אי-שם בעיר גם היא אולי באזור בית הכנסת, היא לוח שיש דומה שעליו כתוב: "של שמואל בן גרמנוס העני".¹¹⁵ נראה שיש לקשור בין כתובת זו ובין שתי כתובות שנמצאו במערכה 4: האחת - "שמואל בן יצחק העני בן

איור מספר 12: לוח שיש מבית שערים ועליו כתובת יוונית שתרגומה: "יעקב איש קיסריה ארכיסינוגוס [= ראש כנסת] מפמפליה שלום". המילה שלום כתובה בעברית (על פי: ל' רוט-גרסון [לעיל, הערה 51], עמ' 137 - באדיבות רשות העתיקות).

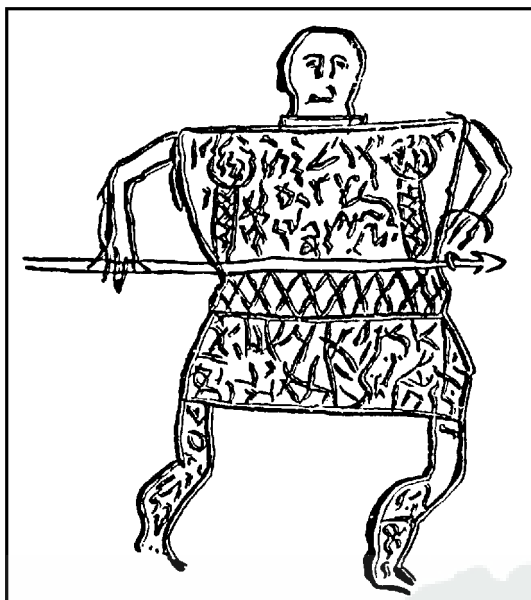
114. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 91, כתובת 203.

115. שם, עמ' 92, כתובת 206.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אנאסטאסיוס¹¹⁶ והשנייה - "גרמנוס בן יצחק התדמורי" (ראה איור מספר 13).¹¹⁷ שמואל וגרמאנוס אם כן היו בניו של יצחק. שמואל או יצחק כונו בכינוי החסידות ה'עני' ומקור המשפחה היה בתדמור. השערה זו פשוטה יותר מאשר להניח ששמואל וגרמאנוס בני יצחק שנקברו זה לצד זה אינם אחים, או ששמואל בן גרמנוס העני מבית הכנסת אינו קשור לשמואל העני שבמערכת 4. צירוף מקרים כזה נראה רחוק. לפי הסברנו שמואל היה סוכנם של בני תדמור בבית שערים. ושוב, ההשערה שלוח השיש התגלגל לעיר מקברם של בני תדמור שבמערכת 4 היא קשה, שכן הלוח אינו נראה ראוי לכל שימוש משני. יתרה מזו, ברוב הקברים הכתובות חרותות על הארונות או על הקירות ולא על גבי לוחות.

לכן נראה שגם כתובת זו לא הייתה כתובת קבר, ושתי הכתובות מעידות על שני נציגי התפוצות שהיו מעין סוכנים שישבו בבית שערים.¹¹⁸ לשני ה'סוכנים'

איור מספר 13: חרותת שנמצאה במערכת הקברים מספר 4. מימין לה נמצאה כתובת יוונית האומרת: "גרמנוס [בן] יצחק התדמורי" (מתוך: ב' מזר [לעיל, הערה 12], עמ' 126 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

116. שם, עמ' 37, כתובת 99.

117. שם, כתובת 100.

118. פירוש אפשרי אחר לשתי כתובות אלו הוא שבבית שערים התגוררו אישים מן הנכר, שכן הוא מכונה "תדמורי". הפירוש נראה דחוק הרבה יותר. יתר על כן, אם "שמואל בן גרמאנוס העני" היה תושב בית שערים, אזי סביר שגם חלק ממשפחתו שנקברה במערכת 4 חיה בבית שערים, שכן אז תישאל השאלה מדוע נקבר באולם שהוקדש לבני תדמור וזו השערה מפליגה יותר מזו המוצעת כאן.

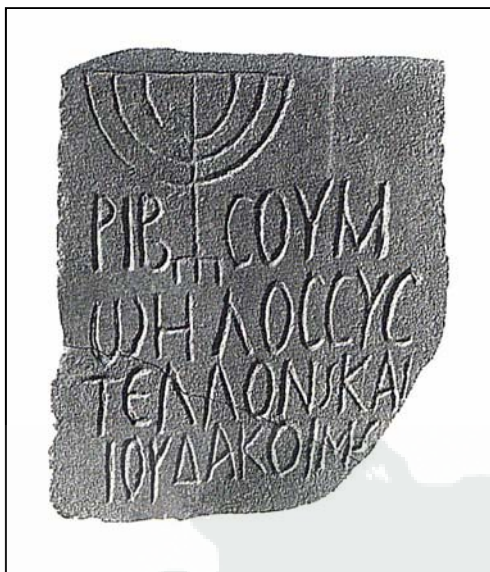
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

האלה היה כנראה מקום ישיבה קבוע בבית הכנסת. אפשר שמקום זה שימש עבורם כמעין לשכה, כמו מקום הישיבה של הבורר או של הממונה על הציוד שהוזכרו לעיל.¹¹⁹

כפי שנראה להלן, ייתכן שעמוד השיש המנציח את "יודן בר צרדה" כלומר יהודה מהעיירה צרידה שבצפון יהודה שנמצא באתר חרבת א-שיח' אסחק הסמוך לבית שערים, מקורו בבית הכנסת של בית שערים. יהודה זה עשוי היה להיות 'סוכן' נוסף, אך גם ייתכן שהוא היה תושב רגיל שנדד מיהודה לגליל.

על לוח שיש אחר שנמצא בחדרי הגניזה של בית הכנסת נכתב ביוונית: "של רבי שמואל המאמץ ושל יהודה המשכיב" (ראה איור מספר 14).¹²⁰ שני אלה היו בעלי תפקידים מקצועיים בתהליך הקבורה. ההשכבה ואימוץ עיני הנפטר הפכו אפוא לחלק מטקס הקבורה והיו אישים שזה היה תפקידם ומקצועם. לשני אלה היה מקום מסומן בבית הכנסת, מושב ששימש כמעין לשכה משותפת. למדנו אם כן שלפעילים בענייני הקבורה היה מקום ב'משרדי' הקהילה.

מכל העדויות והרמזים הללו נראה שלקהילה נודע תפקיד של ממש בניהול עיר

איור מספר 14: לוח שיש שנמצא במבנה סמוך לבית הכנסת. על הלוח כתובת יוונית שתרגומה: "של רבי שמואל המאמץ ושל יהודה המשכיב" (על פי: ל' רוס-גרסון [לעיל, הערה 51], עמ' 135 - באדיבות רשות העתיקות).

119. להסבר זה ראה: ז' ספראי, **הקהילה היהודית בארץ-ישראל**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 86.

120. מ' שובה וב' ליפשיץ (לעיל, הערה 23), עמ' 90.

המתים. נכבדיה מילאו תפקידי מפתח בתהליך הקבורה ונציגי החבורות פעלו מתוך בית הכנסת וטיפול בקבורתם של בני חבורתם.

כלכלתה של בית שערים

עיר המתים פרנסה רבים מתושבי בית שערים. חוצבי הקברים, המטפלים במתים, ספקי הבשמים וספקי כלי החרס, היו מתושבי המקום. העדויות שהעלינו לעיל מתייחסות לפעילים מרכזיים בתהליך ההבאה לקבורה, אך רבים עוד יותר היו מעורבים בשלבי העבודה והבנייה באתר. במערכות הקבורה בבית שערים נתגלו כלי זכוכית רבים וכבר ד' בר"ג העריך כי כלים אלו נוצרו במקום.¹²¹ ייתכן שאלו נוצרו בבית המלאכה שליד בית הכנסת, ואם הללו אינם שרידי כבשן זכוכית, אזי יש לחפש את בית המלאכה במקום אחר. אין ספק אפוא שבית הקברות היווה גם ענף כלכלי חשוב ביישוב.

הנחלה הקרקעית (ראה איור מספר 15)

את הנחלה הקרקעית של בית שערים תחמו היישובים הגדולים שסביב לה: במערב תל אל-חרתיה¹²² ובצפון טבעון הידועה גם מהמקורות היהודיים.¹²³ במזרח בית שערים מצוי גם האתר ברמת ישי (באתר נערכו חפירות נוספות).¹²⁴ גבולותיה של בית שערים מדרום פחות ברורים. ברור שתחום בית שערים לא עבר את נחל קישון, שכן זה היה הגבול הצפוני של משבצת הקרקע של גבע ויוקנעם. השאלה היא מה היה מעמדן של חרבת א-שיח' אסחק (חרבת יצחקי) וחרבת מסרארה (צרור). גודלה של חרבת מסרארה אינו ברור.¹²⁵ דומה ששטח האתר היה קטן, אך ייתכן שהוא נחרש ושבעבר היה שטח גדול יותר. על כן קשה להכריע האם היה באתר יישוב אם עצמאי שתחם את בית שערים מדרום-מזרח, או שמא נחל בית לחם היווה את גבולה הדרום-מזרחי של בית שערים וחרבת מסרארה הייתה כפר בת של בית שערים. תופעה זו של 'כפרי בנות' על גבול המשבצת הקרקעית של היישוב מוכרת גם באזורים אחרים בארץ. כל היישובים הללו הם מהתקופה הרומית-ביזנטית, כלומר מאותה תקופה בה גם בית שערים שגשה.

הוא הדין בחרבת א-שיח' אסחק. האתר עצמו הוא תל קטן בגודל 3-4 דונם לכל היותר. גם במקרה זה ייתכן ששטח החורבות היה גדול יותר, אך החריש המודרני

121. נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 149-160.

122. א' רבן, **מפת נהלל (28)**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 4-5.

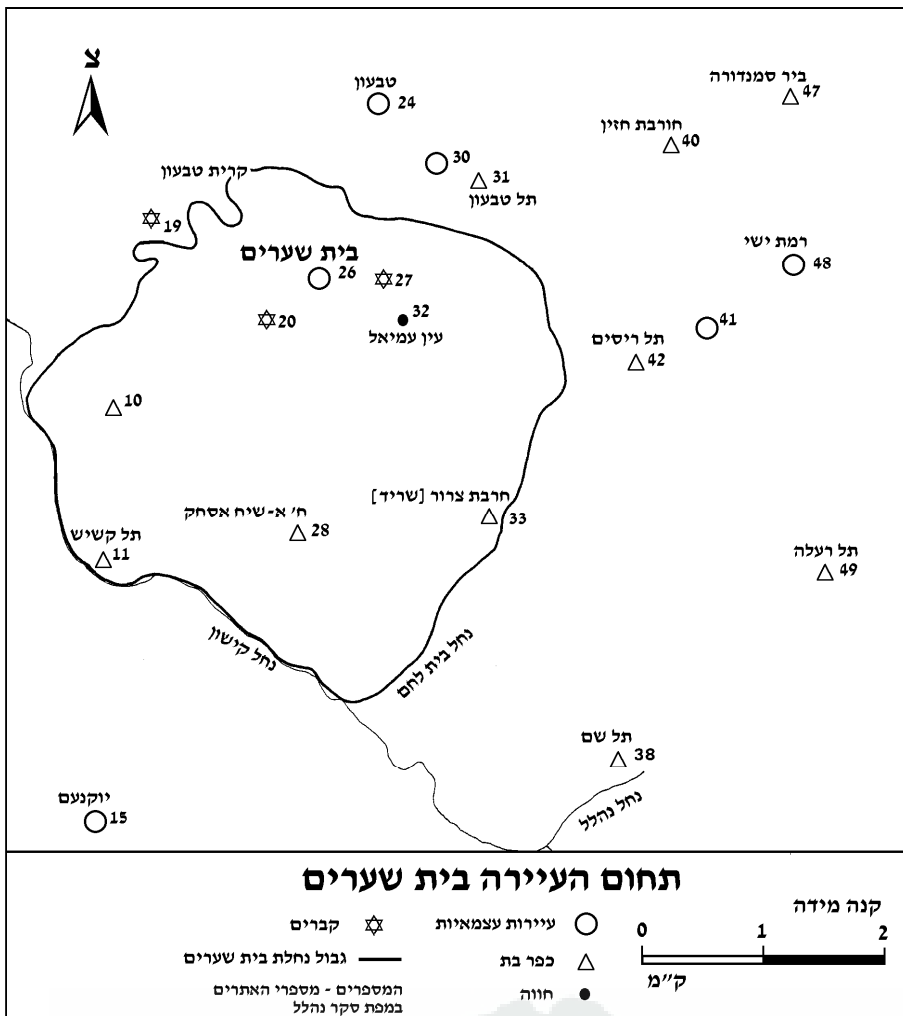
123. שם, עמ' 18; ש' קליין (לעיל, הערה 12), עמ' 197-199 ועוד.

124. א' רבן (לעיל, הערה 122), עמ' 41.

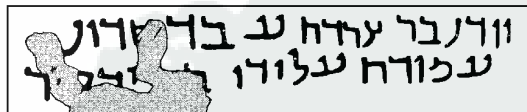
125. שם, עמ' 29.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מסתיר את גודלו המקורי של היישוב. במקום נמצאו שרידים ארכיטקטוניים כולל כתובת הקדשה "יוֹדֵן בֶּר צֶרְדָּה עֶבֶד הַדִּין עֲמוּדָה עַל יְדִי..." (ראה איור מספר 16).¹²⁶

איור מספר 15: הנחלה הקרקעית של בית שערים.

איור מספר 16: כתובת ארמית שנמצאה על בסיס של עמוד בחרבת א-שיח' אסחק.

126. י' נוה, על פסיפס ואבן, תל אביב תשל"ח, עמ' 68; א' רבן (לעיל, הערה 122), עמ' 22-23.

קיומו של בית כנסת מעיד על יישוב עצמאי, שכן יישוב שבו פעלו שירותי ציבור כבר אינו יכול להיחשב ככפר בת.¹²⁷ מאידך גיסא ייתכן שכל החלקים הארכיטקטוניים הועברו לאתר מחורבות בית שערים, ואזי האתר הוא כפר בת קטן והכתובת אינה מעידה על היקפו. מכל מקום, האפשרות שחברת א-שיח' אסחק הייתה יישוב עצמאי איננה סבירה, שכן הנחה זו תאלץ אותנו לקבוע שנחלתה של בית שערים הייתה קטנה ביותר, לא יותר מ-4 קמ"ר. זוהי נחלה קרקעית קטנה מדי ליישוב כה גדול. על כן מסתבר שחברת א-שיח' אסחק הייתה גם היא כפר בת של בית שערים.

אם כן נחלת היישוב השתרעה עד נחל בית לחם (היקף של כ-12 קמ"ר) או אפילו עד נחל נהלל (היקף של כ-16.5 קמ"ר). בתוך תחום היישוב נכללו שתי חוות.¹²⁸ כ-25% מהנחלה הן גבעות והשאר אדמת עמק יזרעאל. כל אזור עמק יזרעאל פרח בתקופה הרומית ובית שערים המשגשגת משתלבת היטב בתמונה היישובית.

ענפי הכלכלה

מסתבר שבנחלה הקרקעית של בית שערים גדלו כל סוגי הגידולים החקלאיים שהיו ידועים באותה תקופה. יש עדויות ישירות לגידול הזית באזור ובית הבד שנחפר בבית שערים היה מן הסתם רק אחד מבתי הבד ביישוב. שרידי מתקנים נוספים של בתי בד פזורים בגינות בתי המגורים בבית שערים של היום ומן הסתם נלקטו מחורבות בית שערים הקדומה. הגתות הפזורות בגבעות הן עדות לגידול היין באזור.¹²⁹ על גידול דגנים ידוע מכתבי יוסף בן מתתיהו,¹³⁰ אך גם ללא עדות זו ניתן להעריך שבעמק יזרעאל גידלו דגנים.

ר' חייא שהיה כאמור תושב בית שערים, ידוע כמי שהיה סוחר משי¹³¹ ומגדל פשתן.¹³² עדויות אלו עשויות להתייחס לתקופת שהותו של ר' חייא בטבריה אך גם למגוריו בבית שערים. מכל מקום ליד תל משמר העמק, היא גבע, מצדו הדרומי של

127. ז' ספראי, 'הכפר בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: מ' שטרן (עורך), אומה ותולדותיה א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173-195.

128. א' רבן (לעיל, הערה 122), עמ' 16, מס' 21; ועין עמיאל שם, עמ' 29, מס' 32.

129. הממצאים טרם פורסמו ונסקרו על ידי המחבר.

130. י' בן מתתיהו (לעיל, הערה 11).

131. בראשית רבה עז ב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 910-911.

132. ירושלמי בבא מציעא פ"ו, י ע"ד; פ"ה, י ע"ג; בבלי חולין פב ע"א.

נחל קישון, נתגלו עשרות מתקנים ששימשו לרטיית (= לסחיטת) הפשתן,¹³³ וסביר שגם באזור בית שערים פרח ענף הפשתן.

אין ספק שבית שערים הייתה יישוב גדול ומשגשג. היו בו בעלי מלאכה וענפי שירותים, אף שאין לכך עדויות ישירות.¹³⁴

בית שערים בתקופה הביזנטית

בשלהי המאה הרביעית לספירה נפגע קשות היישוב היהודי בגליל בכלל ובמגזר הכפרי בפרט. סיבותיו של המשבר ומועדו המדויק שנויים במחלוקת.¹³⁵ לפי העדויות הארכאולוגיות והנומיסמטיות רוב יישובי הגליל היהודי, לפחות אלו שנחפרו, ננטשו כמעט לחלוטין בסוף המאה הרביעית או בראשית המאה החמישית. מקובל לקשר משבר חמור זה בעיקר עם רעידת האדמה שפגעה ביישובים רבים בשנת 363. חופרי בית שערים קובעים שהיישוב חרב ובית הקברות ננטש כבר לאחר מרד גלוס בשנת 353. יש לקבל את קביעתם בדבר החורבן והנטישה באמצע המאה הרביעית, אך מן הראוי לבדוק שנית את התיארוך המדויק.

בשטח בית הכנסת נתגלה מטמון של כ-3500 מטבעות שנחתם והוטמן בשנת 353.¹³⁶ על כן המסקנה שבית הכנסת ניטש בשנת 353 מוכחת, והטענה שחורבנו קשור למרד גלוס שאירע באותה שנה סבירה ביותר.¹³⁷ על מרד גלוס עצמו ידוע לנו ממעט מקורות יהודיים ולא יהודיים. ברור שהתחוללה בשנים אלו פעילות צבאית בארץ ישראל ואולי היה אף מרד יהודי, אך עצמתו והיקפו אינם ברורים ויש המפקפקים באיזו מידה היה זה מרד חמור וטראומטי. העדות הארכאולוגית למרד מצומצמת וביתר יישובי הגליל, כמו למשל בג'למה הסמוכה לבית שערים,¹³⁸ אין זכר לחורבן או להרס בתאריך זה. על כן ייתכן שחורבן בית הכנסת לא גרר את חורבן היישוב עצמו ואת נטישת עיר המתים. לפי הצעה זו ייתכן שיתר מבני היישוב ננטשו

133. ז' ספראי ומ' לין, 'המבנה הכלכלי של גבע', בתוך: ב' מזר (עורך), גבע, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120-166.

134. על כובס שחי בימי רבי יהודה הנשיא שומעים בבבלי נדרים (מא ע"א), אך אין זה ברור אם העדות מתייחסת לימיו של רבי בבית שערים או בציפורי.

135. Z. Safrai, *The Missing Century*, Leuven 1988, pp. 83-128.

136. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 26.

137. גם בתי הכנסת בקיסריה (מ' אבי-יונה, ערך 'קיסריה', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות, 1992, עמ' 1378) ובנברתין חרבו כנראה באותו אירוע (C.L. Meyers and J.F. Strange, 'Preliminary Report on the 1980 Excavations at en-Nabratein, (Israel)', *BASOR* 244, 1981, pp. 1-26), ברם קיסריה העיר לא ננטשה ואין עדויות לחורבנה פרט להרס של בית הכנסת. הממצא המלא מנברתין טרם פורסם.

138. ראה: G.D. Weinberg, *Excavations at Jalame*, Columbia 1988.

במועד מאוחר יותר בעקבות רעידת האדמה או לאחר מכן, בסוף המאה הרביעית. מצפון לבית הכנסת נמצא בור שפכים ובו מטבעות של קונסטנטינוס השני ותיאודוסיוס הראשון (378-395 לספירה).¹³⁹ שרידים אלו עשויים להעיד על הפעילות באתר לאחר מרד גלוס, אך ייתכן שהם שייכים כבר לתקופה הבאה בה נדון להלן. בין הממצאים השונים מדווח מזר על מטמון כלי חרס שנמצא במערכת 24, ובו בין השאר שבעה מטבעות מבית קונסטנטיין.¹⁴⁰ המונח 'בית קונסטנטיין' הוא כמובן כללי מדי, אך ייתכן שהוא כולל גם את קונסטנטיין השני ששלט עד שנת 363, ואם כן, זו עדות נוספת לפעילות בבית שערים אחרי מרד גלוס.

המשבר היישובי בבית שערים הוא חלק מתהליך כללי שהתרחש בגליל בכלל ובגליל היהודי בפרט, ובירורו מצוי מחוץ לתחום דיוננו. מכל מקום, באזור בית הכנסת שבבית שערים נמצאו עדויות להרס או לחורבן אלים, בעוד שביתר חלקי היישוב וביישובי הגליל שנחפרו לא נמצאו סימני הרס וכנראה שהיישוב היהודי בגליל הכפרי דעך וננטש בתהליך אטי.¹⁴¹

בית שערים לא ננטשה לחלוטין גם לאחר המאה הרביעית. ליד בית הכנסת חשפה פ' ויטו בית מגורים מרוצף בפסיפס צבעוני ותעלת מים (ראה איור מספר 1).¹⁴² פסיפס צבעוני מעיד על מגורי אמידים. כאמור, במגזר הכפרי בכל רחבי ארץ ישראל נמצאו פסיפסים צבעוניים רק במבני ציבור (בתי כנסת וכנסיות) או בבתי אחוזה, על כן מסתבר שהפסיפס הצבעוני בבית שערים מעיד על בית אחוזה שהיה במקום.

בחפירת המבנה התגלו שני שלבים מהתקופה הביזנטית; השני הוא מהמאה השישית לערך ואילו זמנו של הראשון אינו ברור. אם הוא מלפני מרד גלוס, הרי שהוא מצטרף לעדויות על עושרם של כמה מתושבי בית שערים בשנות תפארתה.

שרידים מהתקופה הביזנטית נתגלו גם בחפירות בית הכנסת. ב' מזר ציין את מציאתם של מספר מטבעות מסוף המאה הרביעית באתר זה.¹⁴³ מקורם עשוי להיות מבית שערים המאוחרת אך ייתכן שהממצא שייך לסוף התקופה הקודמת של היישוב. הדבר תלוי בשאלה האם בית הכנסת המשיך לתפקד כבית כנסת בין חורבנו במרד גלוס וסוף המאה הרביעית. כמו כן מציין ב' מזר גם חרסים בודדים מאוחרים

139. ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 14; וראה גם: ש' ייבין, 'הערות דו"ח על החפירות בבית-שערים (עונת 1940)', **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** ט, תש"ב, עמ' 69-76.

140. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 163.

141. ז' ספראי (לעיל, הערה 135).

142. פ' ויטו (לעיל, הערה 2).

143. ב' מייזלר (לעיל, הערה 6), עמ' 14.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יותר¹⁴⁴ אך לא שכבת בנייה. בשטח שחפר אביגד מדרום לבית הכנסת לא נמצאו שרידי בנייה מהתקופה הביזנטית.¹⁴⁵ באזור בית הבד חלו שינויים מפליגים בתקופה הזו. השער המפואר בוטל, בית הבד אף הוא חוסל, המעבר בין החדרים נחסם והם שימשו כמבנה מגורים פשוט.¹⁴⁶

ניתן לסכם שבית שערים נפגעה קשות במרד גלוס. בית הכנסת וסביבתו חרבו ואולי נפגעו גם חלקים נוספים ביישוב. לאחר ההרס נושבו המבנים מחדש ושופצו חלקית לזמן קצר, עד לסוף המאה הרביעית. לאחר מכן היה היישוב נטוש ברובו או לחלוטין ובמאה החמישית או השישית נושב מחדש. בעת הזו היו במקום בית עשירים וסדרת מבנים פרימיטיביים באזור בית הבד. ביתר אזורי המגורים לא נתגלו שרידים מתקופה זו.

אשר לאזור מערות הקברים, ברור שלאחר המאה הרביעית לא נחצבו בו מערכות קבורה חדשות, אך נעשה שימוש מסוים במערות הקיימות. בור המים הציבורי הגדול הפך לבית מלאכה לזכוכית.¹⁴⁷ המתקן מתוארך למאה השישית, אך ללא פירוט הממצאים יש לראות בתיארוך הצעה בלבד. באולם י של מערכה ו נמצאו נרות חרס מהתקופה הביזנטית המאוחרת.¹⁴⁸ אולי זו עדות להמשך הקבורה באולם זה ואולי גם חלק מהכתובות, כולל אלו של נקברים מן הנכר, הן מהתקופה המאוחרת. ב' מזר גם מציין שבמטמון כלי החרס במערכת 24 נמצאו צלחות 'נוצריות', כלומר צלחות עם עיטורי צלב.¹⁴⁹

ממערכת 20 מדווח אביגד על נרות 'ביזנטיים' על פך חרס מאוחר, ועל שלושה בקבוקי זכוכית מתומנים מהמאה השישית לערך.¹⁵⁰ ניתן אפוא להסיק שבמערכת זו המשיכו לקבור גם בתקופה הביזנטית. מערכת 20 היא 'מערכת הרבנים' וכמובן שקשה לקבוע אלו מהכתובות יכולים אנו לשייך לתקופה הביזנטית. נראה אם כן שלאחר המאה הרביעית לא ננטשה בית שערים, אלא שהיישוב בה הפך לנכרי-נוצרי. בית הקברות לא ננטש וייתכן שאף המשיכו לקבור בו נפטרים מהנכר.

144. שם.

145. נ' אביגד (לעיל, הערה 1), עמ' 87.

146. נ' אביגד (לעיל, הערה 5), עמ' 11.

147. י' קפלן (לעיל, הערה 70).

148. ב' מזר (לעיל, הערה 12), עמ' 78, 145.

149. ב' מזר (לעיל, הערה 3), עמ' 163; נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 142 הערה 34.

150. נ' אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 142, 145, 159.

סיכום

בית שערים לא הייתה פוליס, אך גם לא כפר רגיל, אלא עיירה כפרית גדולה ועשירה. רבי יהודה הנשיא בחר בה כמקום מגוריו בגלל מיקומה וגודלה, ומושב הנשיאות העניק לעיר עצמה כלכלית. עצמה זאת התחזקה בהמשך המאה הרביעית, עם התפתחותה של עיר המתים והתפשטות מנהגם של יהודי התפוצות להיקבר בארץ בכלל ובבית שערים בפרט, אף שהנשיאות עזבה את המקום. בית שערים נפגעה באמצע המאה הרביעית במרד גלוס, ננטשה כמעט לחלוטין בסוף המאה הרביעית ונושבה כבית אחוזה או ככפר פרטי קטן במאות השישית והשביעית, או אולי כבר בהמשך המאה החמישית. בשלב זה כבר התגוררו ביישוב נוצרים ונעשה שימוש נוסף במערות הקבורה, אם כי לא ברור מי היו המשתמשים באתר. כלי חרס עם עיטורי צלב מעידים אולי כי בין הנקברים היו נוצרים.

